

บทที่ 3

การติดขัดตามทัศนะพุทธปรัชญา

ตามแนวคิดของพุทธปรัชญาเถรวาท ความทุกข์เป็นมูลบทที่สำคัญ สิ่งที่พระพุทธรองค์นำมาสอนล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทุกข์และวิธีการที่จะกำจัดทุกข์ทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้จากภาพิตของวชิราภิกษุณี "ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์เท่านั้นตั้งอยู่ ทุกข์เท่านั้นดับไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิดขึ้น ไม่มีอะไรดับ"¹

จากภาพิตดังกล่าวเห็นได้ว่าพุทธปรัชญาเถรวาทมีความเชื่อว่าชีวิตมนุษย์ปุถุชนโดยทั่วไป ถูกครอบงำด้วยความทุกข์นานาประการตามบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ความทุกข์ที่ตามบีบคั้นชีวิตมนุษย์ทั้งหลายมีมากมาย ซึ่งกล่าวโดยสรุป มีทั้งความทุกข์กายและทุกข์ใจ ภาวะแห่งความทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้เองที่เป็นเหตุให้จิตใจมนุษย์ไม่เป็นอิสระกระวนกระวาย เร่าร้อน ไม่มีความสงบ ดังนั้น ทุกข์เป็นความจริงพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งเรียกว่าทุกข์สังดังพุทธรองค์ได้ตรัสไว้ในธัมมสังกัปปวัตถนสูตรว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้แลเป็นทุกข์ขอรียสัง คือความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้ก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปราศณาสังใจไม่ได้สิ่งนั้นก็ เป็นทุกข์ โดยย่ออยู่อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์"²

1
สัง. ส. 15/554/190.

2
วินย.มหา. 4/14/19.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงสาเหตุของความทุกข์ไว้ว่า ตัวการสำคัญที่ทำให้มนุษย์มีความทุกข์ได้แก่กิเลสต่าง ๆ ที่มีมากมาย เช่นอริยชา ตักขหา อุปาทาน โภคะ โภคะ หลง อัจฉาริชา พยาบาท เป็นต้น ในหลักอริยสัจ 4¹ กล่าวว่ากิเลสตัวสำคัญคือตัณหา ตัณหาคือความทะยานอยากต่าง ๆ ที่เป็นตัวการผลักดันมนุษย์ให้ต้องดิ้นรน เล่าะแสวงหาสิ่งต่าง ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของตนไม่มีที่สิ้นสุด อาจสรุปได้ว่า ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ชีวิตมนุษย์สามัญที่ยังเป็นปุถุชน ยังมีกิเลส มีตัณหา ยังมีความไม่รู้จักจริงในธรรมชาติของชีวิต ย่อมต้องถูกความทุกข์ครอบงำบีบคั้นอยู่เสมอไม่ว่างเว้น ผู้ที่พ้นจากความทุกข์และปัญหาชีวิตได้ ก็คือผู้ที่สามารถกำจัดกิเลสทั้งปวงได้หมดสิ้น ซึ่งพุทธปรัชญาเรียกว่าพระอรหันต์หรือพระนิพพาน ผู้ยังคงเหลือแต่ทุกข์ทั้งกาย ที่ไม่สามารถบีบคั้นทางใจทำนุได้อีกต่อไป ดังในพุทธพจน์ต่อไปนี้

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย โรค 2 อย่างนี้...คือโรคกาย 1 โรคใจ 1 สัตว์ทั้งหลาย ผู้ปฏิบัติความไม่มีโรค ด้วยโรคทางกาย ตลอดปีหนึ่งมีปรากฏ ผู้ปฏิบัติความไม่มีโรคตลอด 2 ปีบ้าง 3 ปีบ้าง 4 ปี บ้าง 5 ปีบ้าง 10 ปีบ้าง...ผู้ปฏิบัติความไม่มีโรค แม้ยิ่งกว่า 10 ปีบ้าง มีปรากฏ ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์เหล่าใดปฏิบัติความไม่มีโรคทางใจ แม้ครั้งหนึ่ง สัตว์เหล่านั้นหาได้ยากในโลก เว้นจากพระนิพพาน ฯ"²

เมื่อมนุษย์ปุถุชนทุกคน ยังติดข้องอยู่ในทุกข์เช่นนี้ การที่จะทราบภาวะหรือสาเหตุ ตามหลักพุทธปรัชญาได้ จำเป็นต้องวิเคราะห์เรื่องสังสารวัฏ หรือการเวียนว่ายตายเกิด ตามแนวของพุทธปรัชญา

สังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิด

พุทธปรัชญาเป็นกรรมวาที คือกล่าวถึงการกระทำว่ามีผลจริง เชื่อ ผลของกรรม และเชื่อว่าทุกคนมีกรรมเป็นของตน มีผัสสะขัดแย้งกับพวกอกิริยาวาทีที่ไม่เชื่อกฎของกรรม

¹ ฐานมหา. 4/14/19, สัง. ม. 19/1665/511, อภ. ร. 35/145/114

² สัง. จตุ กก. 21/157/184.

หลักกรรมเป็นกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด มีความสัมพันธ์กันอย่างมาก เพราะมีหลักกรรมจึงทำให้เกิดใหม่ เพราะเมื่อวิชชาขันธ์มีอยู่ มนุษย์ก็ย่อมทำกรรม เมื่อทำกรรมก็มีวิบาก คือผลของกรรม และวิบากนั้นเองคือชาติใหม่ที่เกิดขึ้น เมื่อวิชชาขันธ์ไม่หมดก็ย่อมเวียนตายเวียนเกิดใหม่อยู่ตลอดเวลาไปเป็นสังสารวัฏ ดังนั้น เมื่อพุทธปรินิพพานเชื่อเรื่องกรรม ก็ย่อมเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดด้วย

การจะวิเคราะห์เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด จำเป็นต้องศึกษากระบวนการของชีวิตมนุษย์ ตามหลักพุทธปรัชญาชีวิตมนุษย์มีธรรมชาติที่หมุนเวียนเป็นวงกลม อันหาเบื้องต้นและเบื้องปลายมิได้ดังได้กล่าวไว้ในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์นั้นเป็นเรื่องของปฏิวัตรสังคมที่แสดงให้เห็นกระบวนการของชีวิตที่อาศัยกันเกิดขึ้นของทุกข์เนื่องกันไปไม่ขาดสาย เมื่อสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นก็เป็นเหตุให้อีกสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นสลับต่อกันไปเป็นลูกโซ่ไม่รู้จบสิ้นที่เรียกว่า "สังสารวัฏ" ดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนภิกษุสงฆ์ว่า "ดูภิกษุทั้งหลาย สังสารนี้กำหนดที่สุดเบื้องต้นเบื้องปลายไม่ได้..."¹ ตราบโศกที่ยังมีวิชชา ตัณหาคืออุปาทาน การเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏก็ยังคงดำเนินเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด

สังสารวัฏคือเครื่องหมุนเวียนอยู่ในสังสาร สังสารแปลว่าที่ท่องเที่ยวไป วัฏฏะแปลว่าวนเวียนหรือหมุนเวียน สังสารวัฏจึงหมายถึงการวนเวียนไปในที่ท่องเที่ยวไปของสัตว์² ที่ท่องเที่ยวไปของสัตว์ก็คือภพต่าง ๆ อันเป็นเรื่องของทุกข์ ดังนั้น สังสารวัฏจึงหมายถึงการวนเวียนอยู่ในทุกข์ของสัตว์³ วงจรแห่งสังสารวัฏมีนิยามเรียกว่า "ภวจักร" ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งภพ หรือ "สังสารจักร" ซึ่งแปลว่าวงล้อแห่งสังสารวัฏ⁴

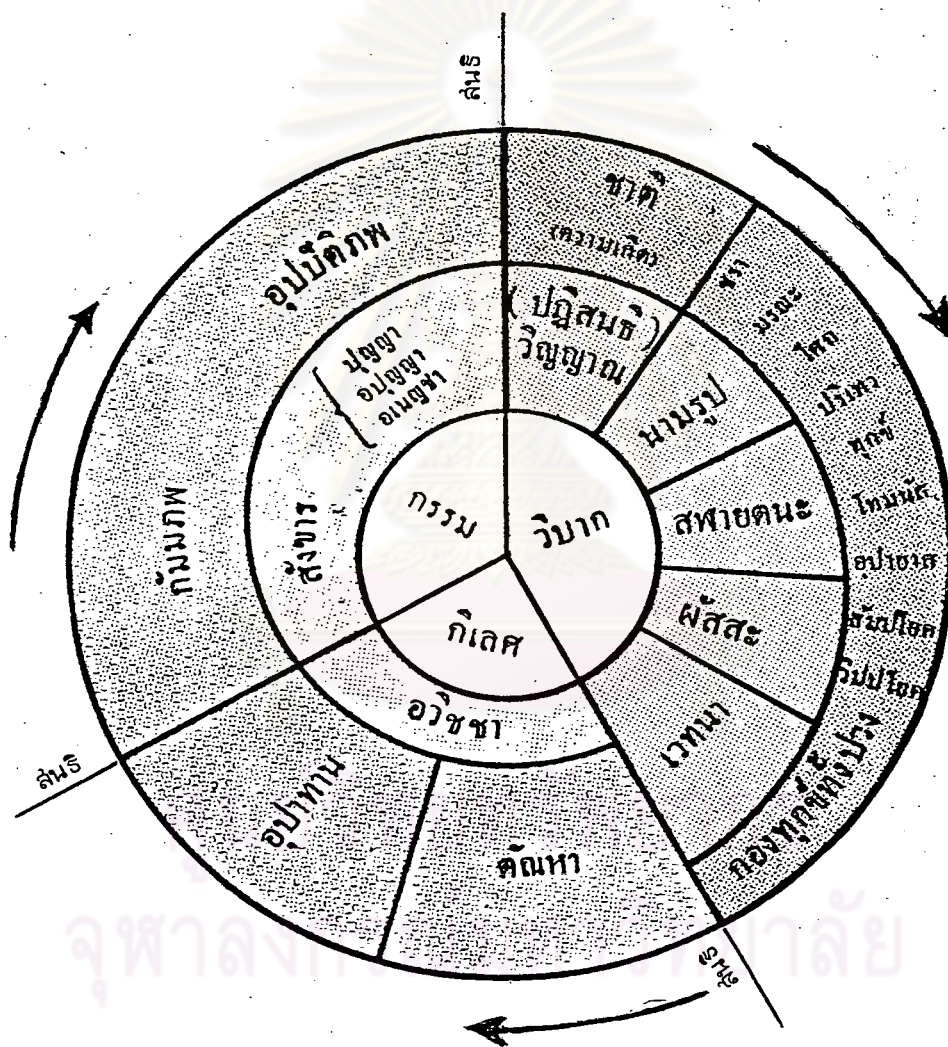
¹ สง.ฉ. 16/451/212.

² สัมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, 2515), หน้า 323.

³ ชีวิตที่เกิดในภพภูมิทั้ง 3 คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ เรียกว่าสัตว์.

⁴ พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 102.

ภวจักร

ภวศาสตร์ : วงล้อแห่งภพ

ภวศาสตร์ หรือสังสารศาสตร์ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิธรรมรคดังนี้

" เพราะความที่เมื่อปัจจัยมี ธรรมที่เกิดแต่ปัจจัยก็ (ต้อง) มีดังนี้
 ครั้งหรือช้ำมีขึ้นแล้ว ความจบสิ้นก็ไม่มี เพราะความสืบต่อกันแห่งเหตุและผล
 คือสังขารทั้งหลายก็มีขึ้นเพราะปัจจัยคืออวิชชาอีก วิญญาณก็มีขึ้นเพราะปัจจัย
 คือสังขารอีก อย่างนี้เป็นต้นเหตุใด เหตุนั้นภวศาสตร์มีองค์ 12 อันหมุนไปด้วย
 อำนาจความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลนั้น จึงเป็นอันสำเร็จ (คือเป็นได้) ว่า
 'มีเบื้องต้นไม่ปรากฏ' " ¹

ภวศาสตร์ เป็นวงล้อแห่งภพที่หมุนเวียนไปไม่หยุดตามหลักปฏิจลลัมพูบาท ที่กล่าว
 ไว้ในเรื่องธรรมชาตของมนุษย์นั้นมีดังนี้

อวิชชา → สังขาร → วิญญาณ → นามรูป → สฬายตนะ → ผัสสะ → เวทนา →
 ตัณหา → อุปาทาน → ภพ → ย่ำติ → ชรามรรณะ... โสกะ ปรีเทวะ ทุกข์ โทมนัส
 อุปายาส = ทุกขสัมพัย

วงจรนี้มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันอย่างซับซ้อน ดังมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. (อาลวะ) → อวิชชา

อวิชชา คือความไม่รู้ในอริยสัจ 4 ได้แก่ไม่รู้ในทุกข์ ไม่รู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์
 ไม่รู้ในความดับทุกข์ หรือนิพพาน ไม่รู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์² อวิชชาที่ว่าโดยองค์ธรรม
 ได้แก่โมหเจตสิก ซึ่งมีความไม่รู้ในอริยสัจ 4 เป็นลักษณะ มีรายละเอียดหรือหน้าที่ทำให้หลง มี
 การปิดบังปัญญาสักขุเป็นปัจจุภูฏฐานหรือเป็นผล มีอาลวะ เป็นปทัฏฐานหรือเป็นเหตุให้เกิด³

¹ วิสุทธิ. 3/1/382.

² สัง.ฉ. 16/17/4.

³ วิสุทธิ. 3/1/251.

อาลวະ คือภาวะอันหมักดองสันดาน หรือกิเลสที่ก่อให้ลึบมึนส่อร้ายไปย้อมใจเมื่อ
ประสพอารมณ์ต่าง ๆ¹ อาลวະแบ่งตามแนวอิทธิธรรม เป็น 4 ชนิดคือ

1. กามาลวະ	อาลวະคือความติดใจในกามคุณ 5
2. ภวาลวະ	อาลวະคือภวตัณหา
3. ทิฏฐาลวະ	อาลวະคือความเห็นผิด
4. อวิชชาลวະ	อาลวະคืออวิชชา ²

สำหรับอาลวະในพระสูตรแบ่งเป็น 3 คือ ไม่มีทิฏฐาลวະ อาลวະ 4 นี้กล่าว
โดยย่อได้แก่ตัณหาและอวิชชา ที่ว่าอาลวະเกิดขึ้นอวิชชาจึงเกิด หมายความว่าตัณหา
เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา เพราะเมื่อตัณหาเกิดขึ้นทำให้เกิดความมืดในใจ ไม่รู้ว่าอะไรผิด
อะไรถูก อวิชชาก็เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ดังนั้น อวิชชาและอาลวະเป็นอภิมภิมมูลปัจจัย
คืออาศัยกันและกันเกิด อาลวະเป็นเหตุให้เกิดอวิชชา³ แต่มีได้ับอาลวະเป็นองค์ใน
ปฏิจลลสัมปบาท

2. อวิชชา → สังขาร

สังขาร แปลว่าความปรุงแต่ง มี 3 อย่างคือ

- 1) กายสังขาร ความปรุงแต่งทางกาย
- 2) วสีสังขาร ความปรุงแต่งทางวาจา
- 3) จิตตสังขาร ความปรุงแต่งทางใจ⁴

¹ พระราชมุนี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย, 2523), หน้า 82.

² อภ.ร. 35/961/549.

³ ม.ม. 12/128/82.

⁴ ส.น. 16/16/4.

อีกอย่างหนึ่ง สังขาร หมายถึงความปรุงแต่ง 3 อย่างคือ

- 1) ปุณฺณาสังขาร ความปรุงแต่งคือบุญ ได้แก่กามาวจรกศลและรูปาวจรกศล
- 2) อปุณฺณาสังขาร ความปรุงแต่งคือบาป
- 3) อเนญฺยาสังขาร ความปรุงแต่งคือภาวะลิตที่มั่นคงแน่นอน ด้วยฉกณ 4

ได้แก่รูปาวจรกศล¹

ทั้ง 2 นัยนี้ความก็เป็นอันเดียวกัน เพราะการกระทำทางกายและวาจาต้องมี การกระทำที่เป็นบุญบ้าง เป็นบาปบ้าง นั่นคือกายสังขารและวสีสังขาร ส่วนจิตสังขารเป็น ทั้งบุญทั้งบาปและอเนญฺยา

สังขารนี้คือเจตนาเจตสิก ปุณฺณาสังขารนั้นได้แก่กศลเจตนาฝ่ายกามาวจรและ รูปาวจร อปุณฺณาสังขารได้แก่อกุศลเจตนา คือเจตนาที่ประกอบในอกุศลลิต อเนญฺยาสังขารได้แก่กศลเจตนาฝ่ายรูปาวจร

สังขารมีการปรุงแต่งกาย วาจา ใจเป็นสังขนะ มีหน้าที่ชวนชวายเพื่อให้นามรูป ปฏิสันธิการแสดงออกทางกาย วาจา ใจ เป็นผล มีอริยชาเป็นเหตุให้เกิด การที่ อริยชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่าอริยชาเป็นเหตุให้ทำบุญทำบาป โดยปรารธนา กพทั้ง 3 คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ เพราะไม่รู้ว่างภทั้งสามนั้นเป็นทุกข์ จึงทำบุญและ ปรารธนาผลบุญในภพทั้ง 3 นั้น หรือทำบาปเพราะยึดมั่น 5 ว่าเป็นตัวตน ต้องการ แลวงหาความสุขทางประสาทสัมผัสทั้ง 6 ให้แก่ชั้น 5 สังขารดังกล่าวนี้เป็นปัจจัยให้เกิด วิญญาณ²

3. สังขาร → วิญญาณ

วิญญาณ แปลว่า ราษฎร์ ๘ 6 อย่างคือ

¹ อภ.วิ. 35/257/161.

² วิสุทธิ 3/1/251.

- 1) สักขุวิญญาน ความรู้ทางตา
- 2) โสถวิญญาน ความรู้ทางหู
- 3) ฉานวิญญาน ความรู้ทางจมูก
- 4) ชิวหาวิญญาน ความรู้ทางลิ้น
- 5) กายวิญญาน ความรู้ทางกาย
- 6) มโนวิญญาน ความรู้ทางใจ¹

วิญญานนี้คือ วิญญานชั้น ๖ ในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญาน (และปวัตติวิญญาน)

วิญญานมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ไปถึงก่อนหรือเป็นประธานแห่งเจตสิกและกรรมชรูป
 มีการสืบทอดระหว่างภพเป็นผลมีสังขารเป็นเหตุให้เกิด² ที่ว่าสังขารเป็นปัจจัยให้
 วิญญานนั้น หมายความว่าสังขารคือบุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้ จะเป็นช่นกรรมให้กำเนิด
 ปฏิสนธิวิญญาน คือเมื่อเวลาใกล้จะตาย สังขารนี้จะมาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยกรรมนิมิต
 หรือคตินิมิตมาปรากฏในมโนทวาร จิตติจก็จะเกิด (เกิดชาติใหม่) โดยมีภวังควิสัย³
 นั้นเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน⁴ ดังพุทธพจน์ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคลคิดกำหนด เอาใจจดจ่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็
 เป็นอารมณ์ให้วิญญานดำรงอยู่ เมื่ออารมณ์มีอยู่วิญญานก็ย่อมดำรงอยู่ เมื่อ
 วิญญานนั้นดำรงมั่น งามงามขึ้นแล้ว ก็ย่อมมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป
 เมื่อมีการเกิดขึ้นในภพใหม่ (คือเมื่อมีวิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ

¹ ส.น. 16/15/4.

² วิสุทธิ. 3/1/251.

³ สังขารคือ บุญหรือบาปที่ติดมากับภวังคจิต

⁴ วิสุทธิ. 3/1/323-328

เวทนาแล้ว) ก็ย่อมจะมีชาติ คือความเกิด..."¹

ด้วยเหตุนี้ตามหลักปฏิจลลัมพบาท สังขารซึ่งเป็นปัจจัยให้มีวิญญาณ และ
วิญญาณ (วิปากวิญญาณ และกรรมวิญญาณ) จึงเป็นปัจจัยให้มีนามรูป

4. วิญญาณ → นามรูป

นาม ได้แก่นามธรรม 5 อย่าง คือเวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ
หรือได้แก่นามขันธ์ 3 คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ (เจตนา ผัสสะ มนสิการ)
รูปได้แก่ รูปขันธ์ คือมหาภูตรูปและอุปาทายรูป นามและรูปนี้เรียกว่า นามรูป²

นามมีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน
มีการแยกออกจากจิตไม่ได้เป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด รูปมีการแตกดับหรือย้ายอยู่
เสมอเป็นลักษณะ มีหน้าที่กระจายไปจากจิต มีความเป็นอพยากตธรรม³ เป็นผล มี
วิญญาณเป็นเหตุให้เกิด⁴ นามรูปในที่นี้หมายถึงเอาเฉพาะกรรมรูป⁵ (รูปเกิดแต่กรรม)
มารวมกันกับปฏิสนธิวิญญาณ นามรูปในที่นี้หมายถึงปฏิสนธินามรูป คือนามรูปที่ปฏิสนธิ

1. สง.ฉ. 16/147/72.

2. สง.ฉ. 16/14/4.

3. ความเป็นกลาง ๆ ไม่ไปบุกไม่ไปบาย

4. วิสุทธิ. 3/1/252.

5. บ่อเกิดของรูปมี 4 อย่างคือ กรรม จิต ฤดู (ความเป็นร้อนของฤดู) และ
อาหาร เรียกว่ากรรมรูป จิตตรูป ฤดูรูป อาหารรูป.

ที่ว่าวิญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป หมายความว่าเมื่อมีวิญาณ คือวิปากวิญาณ (วิญาณที่เป็นผลจากกรรม) หรือโลกยวิปากจิต (จิตที่เป็นผลไม่ใช่เหตุ ที่เป็นโลกียะ) และกรรมวิญาณหรืออภิสขารวิญาณ อันได้แก่วิญาณที่ปรุงแต่งด้วยกรรมหรือสังขารเป็นพีช นามรูปจึงมีได้ เปรียบเหมือนการหว่านพีชลงในไร่ นา พีชก็ย่อมจะงอกเป็นลำต้น ดังพุทธพจน์ว่า

"อาหนที : เพราะเหตุนี้แล กรรมสิ่งชื่อว่าไร่นา วิญาณสิ่งมีชื่อว่าพีช ผลหาสิ่งมีชื่อว่า เป็นน้ำหล่อเลี้ยง วิญาณแห่งสัตว์โลกทั้งหลายที่มีวิปาก เป็นเครื่องขวางกัน มีตัลหารังธตอยู่ สิ่งตั้งมั่น เมื่อวิญาณตั้งมั่นแล้ว การเกิดขึ้นในภพใหม่ (คือการปรากฏของนามรูป) ก็ย่อมมี"¹

ด้วยเหตุนี้วิญาณจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป ถ้าวิญาณไม่มีนามรูปก็ไม่มีได้ เพราะนามรูปย่อมเป็นไปตามวิญาณ² เช่น เวทนา ความเลวอารมณ์ สัญญา ความจำหมาย เจตนา ความคิดอ่าน ผัสสะ ความสัมผัสอารมณ์ มนสิการ ความเอาใจใส่อารมณ์ เหล่านี้ถ้าไม่มีวิญาณก็เกิดขึ้นไม่ได้ คือถ้ามีแต่กายไม่มีจิต ก็เกิดขึ้นไม่ได้ ส่วนกรรมรูปเรามองไม่เห็น เป็นกรรมที่กำหนดรูปร่างมาพร้อมกับปฏิสนธิวิญาณ³ แต่จิตตรูปพอเห็นได้ เช่น เวลาตีสใจ หน้าตาจะผ่องใส เวลาเสียใจหน้าตาจะเศร้าโศก หมองคล้ำ เป็นต้น

5. นามรูป → สฬายตนะ

สฬายตนะหมายถึงที่ต่อ 6 อย่าง คือ

1. สักขยวตนะ ที่ต่อคือตา
2. โสฬายตนะ ที่ต่อคือหู

¹ ชง. ตก. 20/517/270.

² อภ.สง 34/857/358.

³ วิสุทธ. 3/1/337.

3. ขานายตนะ ที่ต่อคือจุมุก
4. ชิวหายตนะ ที่ต่อคือลิ้น
5. กายายตนะ ที่ต่อคือกาย
6. มนายตนะ ที่ต่อคือใจ¹

หมายความว่าอายตนะภายในทั้ง 6 นี้ต่อกับอายตนะภายนอก 6 คือตาต่อกับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสิ่งสัมผัส ใจกับธรรมมารมณหรือความนึกคิดต่าง ๆ อายตนะภายใน 6 นี้คือ รูปขันธ์และนามขันธ์ อายตนะ 5 ข้างต้นได้แก่เปล่าทรูป 5 คือกายและมนายตนะ คือจิตหรือวิญญาณ

อายตนะภายใน 6 นี้ มีลักษณะต่อกับอายตนะภายนอก เช่นจักขุต่อกับรูป มีหน้าที่ให้เห็นรูปเป็นอาทิ มีความเป็นวัตถุ(ที่ตั้ง) และทวาร(ที่ผ่าน)ของวิญญาณธาตุเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด² ที่ว่านามรูปเป็นปัจจัยให้มีลหิตายตนะหมายความว่าเมื่อมีนามขันธ์และรูปขันธ์ อายตนะ 6 จึงจะมีได้ ถ้านามขันธ์และรูปขันธ์ไม่มี อายตนะก็ไม่มีได้ อายตนะ 6 นี้เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ

6. ลหิตายตนะ → ผัสสะ

ผัสสะแปลว่าสัมผัส คือความกระทบกันระหว่างอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกและวิญญาณ ได้แก่ความสัมผัส 6 อย่างคือ

1. สักขุสัมผัส ความสัมผัสทางตา
2. โสตสัมผัส ความสัมผัสทางหู
3. ขานสัมผัส ความสัมผัสทางจมูก
4. ชิวหาสัมผัส ความสัมผัสทางลิ้น
5. กายสัมผัส ความสัมผัสทางกาย

¹
สัง.นิ. 16/13/3.

²
วิสุทธ. 3/1/252.

6. มโนสัมผัส ความสัมผัสทางใจ¹

ผัสสะแต่ละอย่างจะต้องมีองค์ประกอบ 3 อย่าง เป็นสักขุสัมผัส จะต้องมียงค -
ประกอบต่อไปนี้

1. สักขุประลัพท์
2. รูป กือสีและแสง
3. สักขุวิญญาณ

ผัสสะนี้คือผัสสะเจตสิก ซึ่งมีการถูกต้องอารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้ติดกับ
อารมณ์กระทบกัน มีการประจบกันของวัตถุ (สักขุเป็นต้น) อารมณ์ (รูปเป็นต้น) และวิญญาณ
(สักขุวิญญาณเป็นต้น) เป็นผล มีอายตนะ 6 เป็นเหตุให้เกิด

ที่ว่าสฬายตนะเป็นปัจจัยให้มีผัสสะ หมายความว่า เพราะมีอายตนะ 6 คือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผัสสะจึงมีได้ ถ้าอายตนะเหล่านี้ไม่มี ผัสสะก็ไม่มีได้ จึง
กล่าวว่า สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ และผัสสะนี้เองเป็นปัจจัยให้มีเวทนา

7. ผัสสะ → เวทนา

เวทนาแปลว่าความเล่ายอารมณ์ คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ
เมื่อได้รับอารมณ์ ได้แก่เวทนา คือ

1. สักขุสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา
2. โสตสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู
3. ฆานสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก
4. ยิวหาสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น
5. กายสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย
6. มโนสัมผัสลัพท์าเวทนา เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ²

¹ สง. ต. 16/12/3

² สง. ต. 16/11/3, อภิ. ภ. 35/262/163.

การแบ่งเวทนาอีกอย่างหนึ่ง แบ่งเป็น 3 อย่างคือ ลွยเวทนา ความรู้สึกเป็นลွยทุกขเวทนา ความรู้สึกเป็นทุกข อทุกขมลลยเวทนา ความรู้สึกไม่เป็นลွยไม่เป็นทุกข คือเฉย ๆ (อุเบกขา) เวทนานี้คือเวทนาเจตสิก อันมีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่เสพรสแห่งอารมณ์ มีลွยและทุกขเป็นผล มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด¹

ที่ว่าผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา หมายความว่า เมื่อมีผัสสะ คือมีการกระทบกันระหว่างอายตนะภายในภายนอกและวิญญาณ เวทนาจึงจะมีได้ ถ้าไม่มีผัสสะ เวทนาจึงไม่มีได้ เวทนานี้เป็นปัจจัยให้มีตัณหา

8. เวทนา → ตัณหา

ตัณหาแปลว่าความอยาก ได้แก่ความอยากในอารมณ์ 6 คือ

1. รูปตัณหา ความอยากได้อยากเห็นรูป
2. สัทตตัณหา ความอยากฟัง เสียง
3. คันธตัณหา ความอยากดมกลิ่น
4. รสตัณหา ความอยากลิ้มรส
5. โผฏฐัพพตัณหา ความอยากสัมผัสกับสิ่งสัมผัส
6. รัมมตัณหา ความอยากได้สิ่งสำหรับให้ใจนึกคิด²

ตัณหา 6 อย่างนี้เมื่อกล่าวโดยอาการที่เป็นไป แบ่งเป็น 3 อย่างคือ

1. กามตัณหา ความอยากในกาม คืออารมณ์ที่นำใคร่ นำติดใจ
2. ภวตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่นำใคร่โดยประกอบด้วยภวภววิฐิหรือ

สัสสตภววิฐิ คือเห็นว่าอารมณ์หรือตนและโลกเป็นของเที่ยง เป็นของยั่งยืนเสมอไป

3. วิภวตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่นำใคร่ โดยประกอบด้วยอุจเฉทภววิฐิ

คือเห็นว่าอารมณ์หรือตนและโลกเป็นของลู่³

¹ ฐิติ. 3/1/252.

² ส.น. 16/10/3.

³ ฐิติ. 3/1/354.

ความหมายอีกอย่างหนึ่งของกามตัณหา ได้แก่ความอยากในกามธาตุ หรือกามภพ
ภวตัณหาได้แก่ความอยากในรูปธาตุและอรุธธาตุ หรือรูปภพและอรุธภพ วิภวตัณหาได้แก่
ความอยากโดยปฏิเสธรทั้ง 3 นั้น ได้แก่ความอยากที่ประกอบด้วยอุจเฉทกิเลส

ตัณหา 3 อีกอย่างหนึ่งคือ รูปตัณหา ความอยากในรูปธาตุหรือรูปภพ อรูปตัณหา
ความอยากใน อรุธาตุหรืออรุธภพ นิโรธตัณหา ความอยากที่ประกอบด้วยอุจเฉทกิเลส¹

โดยทิลดาร์ ตัณหา 108 อย่าง คือตัณหา 6 อย่าง (โดยอารมณ) แต่
แต่ละอย่างแบ่งเป็น 3 จึงรวมเป็น 18 เป็นตัณหาภายใน 18 ตัณหาภายนอก 18
รวมเป็น 36 เป็นอดีต 36 ปัจจุบัน 36 อนาคต 36 รวมทั้งหมดเป็น 108²

ตัณหาได้แก่โลกเจตสิก ตัณหาที่มีลักษณะเป็นเหตุแห่งทุกข์ มีหน้าที่ทำให้เพลิง
เพลิงในอารมณ มีความไม่รู้จักอิมเป็นผล มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด ที่ว่าเวทนาเป็น
ปัจจัยให้เกิดตัณหา หมายความว่า เมื่อเวทนามีตัณหาสิ่งมี ถ้าเวทนาไม่มี ตัณหาไม่มีได้
เช่นลุ่มเวทนาทำให้เกิดตัณหา เพราะผู้มีลุ่มก็ยิ่งต้องการลุ่ม ยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก ทุกขเวทนา
เป็นเหตุให้เกิดตัณหา เพราะผู้มีทุกข์ก็ต้องการความลุ่ม อุเบกขาเวทนาเป็นเหตุให้เกิด
ตัณหา เพราะอุเบกขาเป็นความสงบภายใน คนซึ่งเข้าใจว่าเป็นลุ่ม สิ่งต้องการลุ่มยิ่ง ๆ
ขึ้นไปอีก³

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

9. ตัณหา → อุปาทาน

อุปาทานแปลว่าความยึดมั่นถือมั่น อุปาทานมี 4 อย่างคือ

1. กามอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในกามคุณ 5⁴

¹ อภ. วิ. 35/263/163.

² วิสุทธ. 3/1/354.

³ วิสุทธ. 3/1/355.

⁴ กามคุณ 5 : อารมณที่นำปรารถนาจากรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย.

2. กิเลสอุปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในความเห็นผิด เช่น เห็นว่าบุญบาปไม่มี บิฑามารดา ไม่มีคุณ

3. สีสัพพตูปาทาน ยึดมั่นถือมั่นในข้อวัตรปฏิบัติที่ผิด เช่น กินอยู่อย่างสุณัย หรือเห็นว่าศีลและพรตทำให้คนบริสุทธ์

4. ฐิตตวาทูปาทาน ยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตน¹

อุปาทานเป็นโลกเจตสิก และกิริยาเจตสิก คือความเห็นผิด โดยย่ออุปาทานมี 2 คือ ยึดมั่นถือมั่น เพราะความโลภและยึดมั่นถือมั่นเพราะความเห็นผิด อุปาทานมีการยึดอารมณ์ไว้เป็นลักษณะ มีหน้าที่ไม่ยอมปล่อยอารมณ์ มีความมักมากและความเห็นผิดเป็นผล มีตัณหาคือเหตุให้เกิด

ที่ว่าตัณหาคือปัจจัยให้เกิดอุปาทานนั้น หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นนั้นมีความอยากเป็นมูลฐาน เมื่ออยากสิ่งยึดมั่น เพราะต้องการสิ่งนั้น

ตัณหาและอุปาทานเป็นพวกโลกะด้วยกัน มีตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเป็นผลของตัณหา คือตัณหาเป็นความอยาก ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่ได้อุปาทานเป็นความยึดอารมณ์ที่ได้มาแล้ว อีกความหมายหนึ่ง ตัณหาเป็นความอยากอย่างอ่อน แต่ความอยากอย่างแรง เป็นกามอุปาทาน ตัณหาตรงข้ามกับความปรารถนาลอย อุปาทานตรงข้ามกับความสันโดษ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

10. อุปาทาน → ภพ

ภพแปลว่าความมี ความเป็น ในที่นี้หมายถึงภาวะแห่งชีวิต คือความมีชนันธุ์หรือมีนามรูป เพราะชีวิตหรือชนันธุ์จะต้องอยู่ในภพทั้ง 3ภพใดภพหนึ่ง ภพ 3 มีดังนี้

1. กามภพ คือภพที่ติดอยู่ในกาม หรือภพที่มีกามเป็นภพฝ่ายกามาวจรภูมิ

2. รูปภพ คือภพที่ติดอยู่ในรูป หรือภพที่มีรูป (กาย) เป็นรูป (หมายเลขพา

รูปพรหม) เป็นภพฝ่ายรูปาวจรภูมิ

1

สัง.ฉ. 16/9/3.

3. อรุณภาพ คือภาพที่ติดอยู่ในรูป หรือภาพที่เป็นรูป (หมายถึงอรุณพรหม) เป็นภาพฝ่ายอรุณาจารย์¹

ภาพทั้ง 3 นี้แต่ละภาพหมายถึงทั้งกรรมภาพและอุปบัติภาพ² ฉะนั้น ในทางอภิธรรมจึงถือว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภาพและอุปบัติภาพ³ เหตุนี้เมื่อกล่าวถึงกรรมภาพและอุปบัติภาพ ก็หมายถึงภาพทั้ง 3 นี้ด้วยภาพ 2 คือกรรมภาพและอุปบัติภาพ และภาพทั้ง 3 โดยความหมายเป็นอันเดียวกัน ชีวิตทุกชีวิตสิ่งตกอยู่ในภพ วนเวียนอยู่ในภพ 2 หรือภพ 3 นี้โดยตลอด

กรรมภาพ กรรมภาพแปลว่าภาพคือกรรม ได้แก่เจตนาและธรรมที่ประกอบด้วยเจตนา มีอภิขณา (ความละโมภ) เป็นต้น กรรมภาพได้แก่ปุณฺณยาสังขาร อပ္ฺพณฺณยาสังขาร อเนญฺยาสังขาร หรือกรรมที่นำไปสู่ภพทุกอย่าง⁴ หมายความว่ากรรมภาพได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่กามภพ รูปภพ และอรุณภาพ ทั้งนี้เพราะกรรมภาพทำให้เกิดอุปบัติภาพ

อุปบัติภาพ อุปบัติภาพแปลว่าภพหรือภาวะที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้น ได้แก่อุปาทานชั้น (คือชั้นที่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน เป็นชั้นที่กิเลสยึดไว้) อุปบัติภาพนี้แบ่งได้ 3 อย่าง คือแบ่งโดยภูมิ โดยชั้นและโดยสัญญา เป็นอย่างละ 3 ภาพ รวมเป็น 9 ภาพ แต่ถ้าแบ่งโดยละเอียดจะเป็น 24 ภาพ โดยเกิดจากอุปาทาน 4 ดังจะกล่าวในเรื่องภพภูมิต่อไป

1 สง.ฉ. 16/8/3.

2 วิสุทธ. 3/1/366.

3 อภิ.วิ 35/265/163.

4 อภิ.วิ 35/265/163.

ภพอันเกิดจากอุปาทานนี้ ได้แก่ "เจตนา" เช่นเดียวกับสังขาร แต่สังขาร
 หมายถึงเฉพาะกุศลธรรมและอกุศลธรรมเท่านั้น ส่วนภพหมายถึงทั้งกุศลธรรม อกุศลธรรม
 และอัพยาكاتธรรม เพราะรวม อุปบัติภพ คือขันธเข้าไว้ด้วย ขันธมีลักษณะเป็นวิบาก จึง
 เป็นอัพยาكاتธรรม

ภพทั้งหมดที่กล่าวโดยสรุปมีเพียง 2 คือ กรรมภพและอุปบัติภพ ภพนิกรรมและ
 ผลของกรรมเป็นลักษณะ มีความได้ประสพความสำเร็จเป็นเป็นหน้าที่ มีกุศลอกุศลและอัพยาكات
 เป็นผล มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด¹

ที่ว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ หมายความว่า เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น ก็ย่อม
 จะมีกรรมภพ คือการทำบุญทำบาปได้ คือเมื่อยึดมั่นว่าเป็นตน เป็นของของตน จึงมีความ
 รัก ความหวงแหน ความเห็นผิด จึงกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่น จึงมีการกระทำที่เป็น
 บุญเป็นบาปขึ้น เหตุนี้จึงว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพและกรรมภพก็เป็นปัจจัยให้เกิด
 อุปบัติภพต่อไป กล่าวโดยสรุปว่า อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมภพนี้เอง เป็น
 ปัจจัยให้เกิดชาติ

11. ภพ→ชาติ

ชาติ แปลว่าการเกิด โดยสัมมุติได้แก่การเกิดของสัตว์ โดยปรมาตมีได้แก่
 ความปรากฏของขันธ คือเป็นการเกิดขึ้นครั้งแรกของขันธ² อันได้แก่ความเกิดขึ้นของ
 วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ในด้านขันธ ชาติแบ่งเป็น 2 คือรูปชาติ ความ
 เกิดของรูปขันธ และอรูปชาติ ความเกิดของนามขันธ รูปชาติได้แก่อุปจยรูปและ
 สันตติรูป³ นับเข้าในรูปขันธ ส่วนอรูปชาติได้แก่อุปปาทขณะ⁴ ของนามธรรม
 นับเข้าในสังขารขันธ

¹ วิสุทฺธิ. 3/1/253.

² สัจ.นิ. 16/7/3.

³ ลักษณะของรูปมี 4 อย่างคือ อุปจยะ (ขณะแรกเกิด) สันตติ (ขณะสืบต่อ)
 ปรตตา (ขณะเสื่อม) อนิลลตตา (ขณะดับ)

⁴ ชาติ มี 3 ขณะ คืออุปาทะ (เกิดขึ้น) ฐิติ (ตั้งอยู่) รังคะ (ดับ).

ชาติ มีความบังเกิดครั้งแรกในภพนั้น ๆ เป็นลักษณะ มีหน้าที่มอบชั้นให้แก่สัตว์ มีการไหลลจากอดีตภพมาปรากฏในปัจจุภพเป็นผล หรือมีสภาพเต็มไปด้วยทุกข์เป็นผล มีกรรมภพเป็นเหตุให้เกิด¹

ที่ว่ากรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ หมายความว่ากรรมทำให้เกิดชาติ คือให้ชั้นปรากฏขึ้น เมื่อวิญญานยึดกรรมเป็นอารมณ์ กรรมก็ทำให้วิญญานปฏิสนธิ คือให้เกิดในภพใหม่ต่อไป ทำนองเดียวกับสังขารทำให้เกิดวิญญานและนามรูป ถ้ากรรมดี จะไปเกิดในสุคติ กรรมชั่วทำให้ไปเกิดในทุคติ ชาติเป็นปัจจัยให้มีขรามรณะ

12. ชาติ → ขรามรณะ

ขรา แปลว่าความแก่ หมายถึงความลู่ลงอมของอินทรีย์² ในแง่ของชั้นขราแบ่งเป็น 2 อย่างคือ รูปขรา ความแก่ของรูปชั้น อรูปขรา ความแก่ของนามชั้น รูปขราได้แก่ขรตารูป (รูปขณะเสื่อม) ส่วนอรูปขราได้แก่ขรตยณะ (ตั้งอยู่) แห่งนามธรรม นับเป็นสังขารชั้น ขรามีความลู่ลงอมของชั้นเป็นลักษณะ มีหน้าที่จุดลากชีวิตเข้าไปหาความตาย มีความเสื่อมวัยเป็นผล มีชาติเป็นเหตุให้เกิด

มรณะ แปลว่าความตาย ความลุดีของสัตว์ ความทำลายชั้น ในแง่ชั้นแบ่งเป็น 2 อย่างคือรูปมรณะ ความตายของรูปชั้น อรูปมรณะความตายของนามชั้น รูปมรณะได้แก่อนิจตารูป (รูปขณะดับ) นับเป็นรูปชั้น อรูปมรณะได้แก่กังคขณะ (ขณะดับ) นับเป็นสังขารชั้น

มรณะมีการเคลื่อนจากภพเป็นลักษณะ มีหน้าที่ทำให้พราจจากภพ มีการย้ายจากอดีตที่เกิดเป็นผล มีขราเป็นเหตุให้เกิด

1

วิสุทฺธิ. 3/1/172.

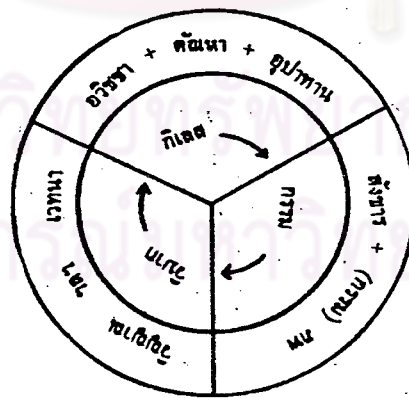
2

สง.ฉ. 16/6/3.

ที่ว่าชาติเป็นปัจจัยให้เกิดสงครามะ หมายความว่าเมื่อมีเกิดสิ่งมีแก่และมีตาย ถ้าไม่มีเกิดก็ไม่ดีแก่และตาย และเมื่อมีสงครามะ ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งปวง คือความ โศกเศร้า ความร่ำไรราหั้น ความทุกข์กายทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป ภวสักรอันมีองค์ประกอบ 12 ส่วนนี้ หมุนเวียนไปไม่รู้จบ เพราะะ ความสืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจลสัมปบาท และหาเบื้องต้นเบื้องต้นปลายไม่ได้ ตราบใด ที่อริชชาและตัดหายังตัดไม่ขาด ภวสักรก็ยังคงหมุนอยู่เรื่อยไป ชีวิตสัตว์ก็จะหมุนเวียนอยู่ใน สังสารวัฏ คือวนเวียนอยู่ในทุกขัตถลตไปไม่มีกำหนด

วัฏฏะ 3

วิถุภะ 3 : วจเวรียนแห่งฮิริต

ภวสักรหรือสังสารสักร อันหมุณไปไม่วุหยุตนี้ แบน้ได้เป็น 3 กลุ่มน ดั่งกล่าวไว้ใน คัมภีร์วิสุทธีมรรคดังนี้

"ภวสักรนี้มีวิถุภะ 3 โดยวิถุภะ 3 นี้คือ สังขารและภพ เป็น กรรมวิถุ อริชชชาตถหาอุปาทานเป็นกิเลสวิถุ วิถุภะอนามรูปสัฟายตนะ สัฟลัสะเวทนาเป็นวิปากวิถุ ทิงทราบเถิดว่ากิเลสวิถุยังไม่ขาดลงตราบใด ก็ ฮื่อว่าหมุณ เพราะเป็นรอบแล้รรอบแล้ร ฮื่อว่าไม่วุหยุต เพราะมีปัจสัฟ ยังไม่วุหยุตลงตราบนันฮือ่นเอง"¹

1. กิเลสวิถุ ได้แก่อริชชชา ตถหา อุปาทาน อันเป็นตัวสาเหตุผลสักตัน ให้คิดปรุงแต่งกระทำการต่าง ๆ
2. กรรมวิถุ ได้แก่อสังขาร (กรรม) ภพ อันเป็นกระบวนการกระทำหรือ กรรมทั้งหลายที่ปรุงแต่งฮิริตให้เป็นไปต่าง ๆ
3. วิปากวิถุ ได้แก่วิถุภะ นามรูป สัฟายตนะ สัฟลัสะ เวทนา อันเป็น สัภาพฮิริตที่เป็นผลแห่งการปรุงแต่งของกรรม และกลับเป็นปัจสัฟ เสริมสร้างกิเลสต่อไปได้ ฮือ²

วิถุภะทั้ง 3 นี้ หมุณเวรียนต่อเนื่องเป็นปัจสัฟฮือตหมุณแกกัน ทำให่วังจรของฮิริต ต้าเนินไปไม่วุหยุตสา ยันคือภวสักรฮือตหมุณไปไม่วุหยุต (จนกว่าจะถึงอรหัตมรรค)³

ภวสักรมีองค้ 12 นี้ ได้แบ้งเป็น 3 กาล 4 สังคหะ (สังเขป) 3 กาลได้แก

1. ฮือตติ: อริชชชา สังขาร

¹ วิสุทธี. 3/1/391.

² พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 104.

³ วิสุทธี. 3/1/386.

2. บัลลูน : วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา

(อุปาทาน) ภพ

3. อนาคต : ชาติ ชรามรณะ (+ โลก ฯลฯ)

ส่วน 4 สังคหะนั้น ได้แยกช่วงบัลลูน ส่วนที่เป็นเหตุของอนาคตออกมาอีก
ช่วงหนึ่งดังนี้

1. อดีตเหตุ : อริชชา สังขาร

2. บัลลูนผล : วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

3. บัลลูนเหตุ : ตัณหา อุปาทาน ภพ

4. อนาคตผล : ชาติ ชรามรณะ (+ โลก ฯลฯ)

จากคำอธิบายในกาล 3 และสังคหะ 4 นี้ จะทำให้เห็นความ
สัมพันธ์ของ วัฏฏะแต่ละกลุ่มชัดเจนดังนี้

อริชชา ตัณหา อุปาทานในกิเลสวัฏฏะเป็นเรื่องของกิเลส จะเห็นว่ามีเรื่อง
ของความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น (อุปาทาน) โดยเฉพาะความยึดมั่นในตัวตน
เข้าแฝงอยู่ด้วยเสมอ เพราะเมื่อไม่รู้สักชีวิตตามความเป็นจริง หลงผิดว่ามีตัวตน ก็ย่อม
มีความอยากเพื่อตัวตนและความยึดถือเพื่อตัวตนต่าง ๆ และในคำที่ว่าอาลังวะเป็นเหตุให้
เกิดอริชชานั้น กามาลังวะ ภวาลังวะและภิกขุาลังวะ ก็เป็นเรื่องของตัณหาอุปาทานนั่นเอง
ดังนั้น เมื่อพูดถึงอริชชาจึงมีความหมายเชื่อมโยงไปถึงตัณหาและอุปาทานด้วยเสมอ และใน
เรื่องตัณหาอุปาทานก็เช่นเดียวกัน มีอริชชาเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ ในแง่ที่ว่าหลงผิดว่า
เป็นตัวตน จึงอยากและยึดถือเพื่อตัวตนนั้น เนื่องจากไม่รู้สิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง จึงมี
ความอยากและยึดถือในสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นเรา เป็นของเรา หรืออยากเพื่อเรา ทำให้
มองข้ามเหตุผล มองไม่เห็นสิ่งทั้งหลายตามสภาพของมัน จึงไม่ปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา
ตามเหตุผล เหตุนี้เมื่อพูดถึงตัณหา อุปาทาน สิ่งพ่วงเอาอริชชาเข้าไว้ด้วย และเนื่องจาก
อริชชาเป็นอดีตเหตุ และตัณหาอุปาทาน เป็นบัลลูนเหตุ จึงมีความหมายว่าเป็นเหตุด้วยกัน
แต่ตามหลักในปฏิจลลัมปะบาท อริชชาเป็นบัลลูนของสังขารในอดีตเหตุ และตัณหา

อุปาทานเป็นปัจจัยของภพ ดังนั้นอริยชาตัสสหา อุปาทานจึงเป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร และภพ

สังขาร กรรมภพ ในกรรมวิภู เป็นเรื่องของกรรม ล่องคำนี้มีคำอธิบายในวงจรของภวจักรคล้ายกันมาก สังขารอยู่ในวงของชีวิตในอดีต และภพอยู่ในช่วงชีวิตในปัจจุบัน ต่างก็เป็นปัจจัยที่ปรุงแต่งชีวิตให้เกิดในภพต่าง ๆ ความหมายสิ่งใกล้เคียงกันมากจนเกือบเป็นอันเดียวกัน ต่างกันที่การเน้นคือสังขาร มุ่งไปที่สาเหตุของผู้ปรุงแต่งการกระทำ ส่วนภพมีความหมายกว้างกว่า โดยแบ่งเป็นกรรมภพและอุปบัติภพ แม้ว่ากรรมภพจะมีเจตนาเป็นตัวนำเหมือนสังขาร แต่คำนี้พุ่งไปถึงกระบวนการพฤติกรรมทั้งหมด ส่วนอุปบัติภพหมายถึงขั้น 5 ที่เกิดเพราะกรรมภพนั้น เหตุนี้สังขารและกรรมภพจึงอยู่ในกรรมวิภูด้วยกัน สังขารเป็นอดีตเหตุ ทำให้เกิดปัจจุบันผล คือวิญญาณ นามรูป ลักขณานะ ผัสสะ เวทนา อันได้แก่ขั้น 5 และกรรมภพเป็นปัจจุบันเหตุ อันก่อให้เกิดอนาคตผล คือข่าติ ธรรมระณะ อันได้แก่ขั้น 5 เช่นเดียวกับปัจจุบันผล ดังนั้น สังขารกับกรรมภพจึงอยู่ในกลุ่มกรรมวิภูด้วยกัน กรรมวิภูนี้เป็นปัจจัยให้เกิดวิปากวิภูต่อไป

วิญญาณ นามรูป ลักขณานะ ผัสสะ เวทนาในวิปากวิภู ก็คือขั้น 5 ซึ่งเป็นตัวชีวิตและเป็นอันเดียวกับข่าติ ธรรมระณะ (+ โสกะ ฯลฯ) เพราะข่าติธรรมระณะก็คือขั้น 5 เช่นเดียวกัน แต่วิญญาณถึง เวทนา เป็นตัวชีวิตปัจจุบันที่กระจายออกให้เห็นอาการขององค์ประกอบต่าง ๆ ของชีวิต ส่วนข่าติ ธรรมระณะเป็นตัวชีวิตในอนาคตต้องการชี้ให้เห็นเพียงว่า เมื่อเหตุปัจจุบันมีอยู่ ผลในอนาคตคือขั้น 5 ก็ต้องมี และอาจไม่ใช่ขั้น 5 อาจเป็นขั้น 4 หรือขั้น 1¹ ก็ได้ สิ่งไม่แจจรายละเอียดเป็นขั้น 5 อย่างในชีวิตปัจจุบัน เหตุนี้กลุ่มวิปากวิภูจึงใช้องคธรรมเพียง 5 คือวิญญาณ ถึง เวทนา กลุ่มวิปากวิภูนี้เป็นปัจจัยของกิเลสวิภู เพราะโสกะ ฯลฯ อันเกิดสืบต่อจากธรรมระณะเป็นปัจจัยของอริยชาตัสสหาในภวจักร ตามหลักปฏิจลลัมปะบาท

¹ สัตว์ในกามภพและรูปภพ มีขั้น 5 สัตว์ในอรุภพมีขั้น 4 ส่วนอสังขยสัตตภูมิในรูปภพ คือพรหมลูกฟัก มีขั้น 1.

กล่าวโดยสรุปได้ว่า กิเลสวัฏเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมวัฏ กรรมวัฏเป็นปัจจัยให้
เกิดริปากวัฏ และริปากวัฏ เป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสวัฏ โดยย่อก็คือ กิเลส กรรม ริปาก
หมุนเวียนเป็นวงกลม คือสังสารวัฏ ไม่มีที่สิ้นสุด นับเป็นวงจรแห่งทุกข์ อันเป็นเหตุให้สรรพสัตว์
วนเวียนอยู่ในทุกข์ คือการติดข้องอยู่ในทุกข์ตามหลักพุทธปรัชญา ตราบจนกระทั่งสัตว์โลก¹
สามารถตัดขาดจากกิเลสวัฏ คืออริยอัฏฐังหา อุปาทานได้ สัตว์โลกจึงจะพ้นจากสังสารวัฏ
คือพ้นจากทุกข์ และพบภาวะไม่มีทุกข์ คือนิพพาน

สังสารวัฏข้ามภพข้ามชาติหรือชาติเดียว

ภวสังขารที่หมุนเวียนตามหลักปฏิจลสัมปบาท อธิบายได้เป็น 3 แบบ คือแบบข้ามภพ
ข้ามชาติ แบบปัจจุบันชาติและแบบขณิกชาติ นายเพิ่ม รัฐโชย กล่าวว่า

"ทั้ง 3 แบบ เป็นกระบวนการอันเดียวกัน แต่มองกันคนละแง่
คือขณิกชาติหมายถึงปฏิจลสัมปบาท ที่เป็นไปในช่วงขณะใดหนึ่ง หรืออย่าง
พฤติกรรมหนึ่งของมนุษย์ แง่ปัจจุบันชาติ หมายถึงปฏิจลสัมปบาทแบบ
ขณิกชาติหลาย ๆ แบบที่เชื่อมต่อกันเข้าแล้วเป็นไปต่อเนื่องกันตลอด
ระยะเวลาที่วิเศษชีวิตของมนุษย์ดำรงอยู่ แง่ข้ามภพข้ามชาติ หมายถึง
กระแสปฏิจลสัมปบาทแบบขณิกชาติ แบบปัจจุบันชาติของผู้มีกิเลสตัณหา
ที่เชื่อมต่อกันเข้าแล้วเป็นไปได้อีก หลังจากตายหมดลมหายใจ โดยมี
วิญญาณ กรรม ตัณหา เป็นตัวการสำคัญ"²

¹ สัตว์โลก คือสัตว์ในโลก 3 คือกามภพ รูปภพ อรูปภพ.

² เพิ่ม รัฐโชย, "การศึกษาเชิงวิจลารณ์เรื่องหลักปฏิจลสัมปบาท"

การอธิบายแบบข้ามภพข้ามชาติ มีปรากฏในพระไตรปิฎกและเป็นที่ยอมรับกันในคัมภีร์
 รุนอรรถกถา¹ แต่แบบขณิกชาติก็มีกล่าวไว้หลายแห่งในพระไตรปิฎก² ส่วนแบบปัจจุปนชาติเป็นการนำ
 แบบขณิกชาติมาประยุกต์ใช้ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ก. สังสารวัฏแบบขณิกชาติ เป็นวงจรของทุกข์ตามหลักปฏิจจสมุปบาท ที่
 เกิดขึ้นในช่วงขณะจิตเดียว³ ดังที่ท่านพุทธทาสภิกขุได้อธิบายไว้ว่า

"คำว่าเกิด คำว่าชาติ หมายถึงการเกิดในขณะแห่งปฏิจจสมุปบาท
 ลายหนึ่ง ๆ ในชีวิตประจำวันของคนธรรมดา คือเพลอสติ เมื่อมีการกระทบทาง
 อายตนะครั้งหนึ่ง... รู้ได้ง่าย ๆ เช่นเกิดโลก หรือโอรธ หรือหลง ครั้งหนึ่ง ๆ
 ก็มีการเกิดแห่งตัวภูชาติหนึ่ง ๆ เสร็จไปแล้ว"⁴

พุทธปรัชญามีอุดมคติที่สอนความจริงของธรรมชาตินั้น เดียวกับวิทยาศาสตร์ใน
 สมัยปัจจุปน แต่สำหรับวิทยาศาสตร์นั้นเน้นหนักไปในทางวัตถุ พุทธปรัชญาส่วนใหญ่เน้น
 หนักไปทางด้านจิตใจ แท้จริงก็เป็นธรรมชาติด้วยกัน การเกิดแบบขณิกชาติ เป็นการ
 แสดงความจริงทั้งสองอย่าง คือทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจ หรือรูปธรรมกับนามธรรมไป
 พร้อมกัน เป็นการเกิดของอินทรีย์ 5 ครั้งหนึ่ง ๆ ในช่วงขณะจิตหนึ่งแล้วดับไป มีการดำเนิน
 จนครบวงจรของปฏิจจสมุปบาททุกครั้งไป ชาติ⁵ ทั้ง 5 คือรูปธาตุ เวทนธาตุ

¹ วิสุทฺธิ. 3/1/221-404.

² ส.จ. 16/145, 163, 164/71, 79, 80.

³ ลักษณะของจิตเกิดดับอยู่เสมมอตามกฎไตรลักษณ์

⁴ พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร (พระนคร : คณะเผยแพร่วิธีการ
 ดำเนินชีวิตอันประเสริฐ, 2514), หน้า (16)

⁵ "ธาตุ" หมายถึงธรรมชาติที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะอย่างหนึ่ง ๆ ทุกชนิด ทั้ง
 ด้านจิตใจและด้านวัตถุ เช่นกุศลธาตุ วิญญาณธาตุ รัสมธาตุ อมตธาตุ นิพพานธาตุ
 เป็นต้น

สัจจธาตุ สังขารธาตุ วิญญาณธาตุ จะทำหน้าที่เป็นขั้น ต่อเมื่อสัมผัสกับสิ่งภายนอก¹
 ธาตุเหล่านี้เป็นพื้นฐานรออยู่ พอทำหน้าที่ก็กลายเป็นขั้นทันที พอจักขุธาตุ (ตา) สัมผัส
 กับรูป วิญญาณธาตุก็เข้ามารับรู้การเห็น เกิดเป็นวิญญาณขั้น ร่างกายก็กลายเป็นรูป
 ขั้นขึ้นมาประกอบกัน เมื่อเกิดวิญญาณขั้นแล้ว สัญญาธาตุที่มีความจำอยู่ก็เริ่มทำหน้าที่
 รู้สึกว่าเป็นรูปอะไร จึงเกิดเป็นสัญญาขั้น² และสังขารธาตุก็เข้ามาทำหน้าที่นึกคิด
 ประจักษ์ว่าส่วหรือไม่ส่ว เกิดเป็นสังขารขั้น เวทนาธาตุก็ทำหน้าที่พอใจ หรือไม่พอใจ
 จึงเกิดเวทนาขั้นขึ้น ด้วยเหตุนี้ขั้น 5 จึงเกิดขึ้นพร้อมกันในชั่วขณะจิตเดียวที่อายตนะ
 ภายในกระทบอายตนะภายนอก ธาตุทั้ง 5 ก็แปรเป็นขั้น 5 ไปทันทีแล้วดับไป โดยย่อ
 ขั้น 5 คือรูปกับนาม หรือเรียกว่านามรูป

ตอนที่ขั้นนี้ยังไม่ถือว่า เป็นทุกข์ จะเป็นทุกข์ก็ต่อเมื่อมีอวิชชาเข้ามาผสม
 อวิชชาคือความหลง ความไม่รู้จริง เมื่อมีอวิชชาขณะตาเห็นรูป ความคิดอันเป็นสังขาร
 ก็คิดปรุงแต่งเป็นอุปาทาน ยึดมั่นว่าเราเห็นแล้ว เราเห็น เราเห็นส่ว เราอยากได้
 เลยกลายเป็นรูปอุปาทานขั้น เวทนูปาทานขั้น สัญญูปาทานขั้น สังขารูปาทานขั้น
 วิญญาณูปาทานขั้น ได้แก่รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น
 แต่ละขั้นทั้ง 5 ถูกยึดมั่นโดยอุปาทาน เรียกว่าอุปาทานขั้น 5² เมื่อขั้น 5 ถูก
 อุปาทานยึดมั่นว่าเป็น "ตัวเรา" ตั้งนี้จึงเกิดทุกข์ เพราะอยากได้มาเป็นของเราเมื่อ
 เห็นรูปส่วและถ้าเห็นไม่ส่ว น่ากลัว น่าเกลียดก็เกิดทุกข์อีก เพราะอยากให้พ้นไปเสีย
 จากเรา เรียกว่าอุปาทานขั้น 5 เป็นทุกข์³

1. พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสัจจธรรม, ผู้ดรรชนี. (ส่วนโมกขพลาการ
 ไซยา, ส่วนอุคัมภูลนิธิ, 2518), หน้า 42.

2
 ส. ข. 17/96/5.

3
 วินย.มหา 4/14/13.

ชั้น 5 และอุปาทานชั้น 5 อันเป็นทุกขนี้เกิดขึ้นในช่วงขณะจิตเดียว นับว่า วงจรของปฏิจลสัมปบาท หรือภวสังกร ครบ 12 องค์ คือมีอริชชาเป็นตัวนำหรือตัวยืนพื้น เมื่อราตุตากับราตุรูปกระทบกันโดยธรรมชาติ สังขารจึงปรุงแต่งไปตามอริชชา จึงเกิด สักขุวิญาณขึ้นมารับรู้ เมื่อมีวิญาณก็ย่อมต้องผินามรูปรองรับเกิดขึ้นพร้อมกัน จึงเกิดชีวิต ขึ้นตอนนี้ ลักษณะสิ่งมีชีวิตก็ต้องติดต่อกับโลกภายนอก โดยมีสฬายตนะและผัสสะ อันเป็น บัลลีย์ให้เกิดเวทนา ว่าสุขหรือทุกข์ในการที่มองเห็นรูป ทำให้เกิดตัณหาความอยากได้หรือ อยากให้พ้นไปดังกล่าว อันเป็นบัลลีย์ให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้น เป็นอุปาทานอันทำให้เกิดภพ คือภาวะของจิตใจที่ต้องการรูปรูปร่าง ต่อไปก็เกิดชาติ คือร่างกายและจิตใจที่ทุกข มีความต้องการรูปร่างเต็มที แล้วจิตดวงนี้ก็ดับไป คือถึงขรามรรณะ เป็นอันว่าชั้น 5 และกระบวนการปฏิจลสัมปบาททั้งขบวนการไปหมดในชั่วขณะจิตเดียว ดังนี้เรียกว่าเป็น สังสารวัฏแบบขณิกชาติ

เมื่อกระบวนการปฏิจลสัมปบาทขณะจิตเดียวดับไปแล้ว ก็อาจเกิดสันตติคือความ สืบต่อเป็นชาติเป็นชั้นใหม่ต่อไปอีก แต่ครั้งหลังนี้เกิดจากมโนวิญาณที่ระลึกถึงการเห็น รูปครั้งแรก ไม่ใช่เกิดจากสักขุวิญาณอันเดียวกับครั้งแรก

สังสารวัฏแบบขณิกชาติ เกิดได้ 6 ทางคือ

1. ทางสักขุทวาร คือทางตา
2. ทางโสตทวาร คือทางหู
3. ทางฆานทวาร คือทางจมูก
4. ทางชีวาทวาร คือทางลิ้น
5. ทางกายทวาร คือทางกาย
6. ทางมโนทวาร คือทางใจ

การเกิดของกระบวนการปฏิจลสัมปบาททางทวารทั้ง 6 คือ เกิดโดยการกระทบ กันของราตุ 2 อย่าง คืออายตนะภายในและอายตนะภายนอก โดยมีวิญาณราตุรองรับ ดังนี้

1. สักขุธาตุ (ธาตุตา) กระทบ รูปธาตุ (ธาตุรูป)
2. โสฬธาตุ (ธาตุหู) กระทบ สัทธาธาตุ (ธาตุเสียง)
3. ฆานธาตุ (ธาตุจมูก) กระทบ คันธธาตุ (ธาตุกลิ่น)
4. ชิวหาธาตุ (ธาตุลิ้น) กระทบ รสธาตุ (ธาตุรส)
5. กายธาตุ (ธาตุกาย) กระทบ โภกฐัพพธาตุ (ธาตุเย็น ร้อน อ่อน แข็ง)
6. มโนธาตุ (ธาตุใจ) กระทบ ธรรมธาตุ (ธาตุรู้สึกทั้ง 6)

ตัวอย่างสังสารวัฏแบบขณิกชาติที่เกิดทางสักขุทวาร

ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยกตัวอย่างแบบขณิกชาติไว้ดังนี้¹

เด็กเล็ก ๆ คนหนึ่งร้องไห้จ้าขึ้นเพราะตุ๊กตาแตก เมื่อเขาเห็นตุ๊กตาแตกแตก คือตากับรูปกระทบกัน เกิดสักขุวิญญาณขึ้นมา รู้ว่าตุ๊กตาแตกแตก ใจเด็กประกอบด้วยอวิชชา อวิชชาซึ่งปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คือความคิดนึกปรุงแต่ง วิญญาณที่จะเห็นรูป (ตุ๊กตาแตกแตก) ไปในทางที่เป็นทุกข์ ความประจวบของตากับรูปคือตุ๊กตา และมีวิญญาณมารับรู้รวมเรียกว่า ผัสสะ อันเป็นปัจจัยให้แก่นามรูป คือร่างกายและจิตใจของเด็กคนนี้ขันธ์ที่พร้อมที่จะเป็นทุกข์ ตามปรกตาร่างกายและจิตใจมนุษย์แท้ ๆ ไม่อยู่ในลักษณะที่จะทุกข์ ต้องมีอวิชชาและสังขาร มาปรุงแต่งสิ่งจะเกิดทุกข์ สิ่งเรียกว่านามรูปหรือขันธ์ 5 เพิ่งเกิดได้ยวนี้ เมื่อเกิดนามรูป อายตนะและผัสสะจึงเกิดตามมา แล้วก็มีเวทนาคือความรู้สึกเป็นทุกข์ที่ตุ๊กตาแตก เป็นเหตุ ให้เกิดตัณหา คือความอยากที่จะให้ตุ๊กตาไม่แตก และมีอุปาทานคือยึดมั่นว่าเป็นความทุกข์ ของกู จึงเกิดตัวกูหรือตัวตนขึ้นมา เรียกว่าภพ แล้วภพก็สมบูรณ์เต็มทีเรียกว่า ชาติ คือเกิดตัวกูที่เป็นทุกข์ สิ่งร้องไห้ เรียกอุปายาสแปลว่าความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่ง

1

พุทธทาสภิกขุ, ปฏิจลลัมพบาทคืออะไร, หน้า 15-17.

จากนิสัยหรือวิญญานดวงนี้ก็จะดับไป เรียกว่าชราภระนะ นับว่าวงจรปฏิจุลสัมปบาท
ครบหนึ่งรอบ

ข. สังสารวัฏแบบปัจจุบันชาติ เป็นการอธิบายโดยเอาวงจรแบบขณิกชาติ
มาเชื่อมต่อกันไปตลอดระยะเวลาที่วิชีวิตมนุษย์หรือสัตว์ดำรงอยู่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สืบต่อจากตัวอย่างในสังสารวัฏแบบขณิกชาติ ที่เด็กทำตุ๊กตาแตกและร้องไห้จ้า
เป็นการเกิดครบวงจรปฏิจุลสัมปบาทรอบหนึ่งแล้วดับไปนั้น เด็กยังคงเสียใจอีกสัปดาห์ต่อไป
อีกพักหนึ่ง เป็นการเกิดดับของสังสารวัฏตามหลักปฏิจุลสัมปบาท วนเวียนต่อไปเรื่อย ๆ
รอบหลัง ๆ นี้เกิดทางมโนทวาร คือแม้ว่าเด็กจะไม่ได้เห็นตุ๊กตาที่แตกแล้ว แต่ใจยังคิดถึง
ตุ๊กตานั้น จึงเป็นตัวตนที่ทุกขคืออุปาทานชั้นธัญอยู่ต่อไปจนหลับไป อุปาทานชั้นธัญก็ดับ ถ้า
เด็กฝันก็จะเกิดอุปาทานชั้นธัญที่เป็นทุกขใหม่ คือเกิดปฏิจุลสัมปบาทรอบใหม่ เมื่อเด็ก
ตื่นขึ้นมา อวิชชาทำให้ความนึกคิดปรุงแต่งที่จะได้ตุ๊กตาตัวใหม่ จึงเกิดมโนวิญญานมารัฐ
(เรียกว่าเกิดทางมโนทวาร) จึงเกิดนามรูป สฬายตน ผัสสะ ที่มีสภาพพร้อมที่จะทุกข
เพราะอยากได้ตุ๊กตาตัวใหม่ และเกิดทุกขเวทนาเพราะอยากได้แต่ยังไม่ได้ แล้วจิต
หรือวิญญานดวงนั้นก็ดับ คือชราภระนะ นับว่าครบวงจรภวจักร โดยอธิบายอย่างย่อตาม
แบบวัฏฏะ 3 คือกิเลสเป็นปัจจัยให้ทำกรรม กรรมเป็นปัจจัยให้เกิดวิบาก คือเด็ก
มีกิเลสคืออยากได้ตุ๊กตา ก็ทำกรรมโดยคิดปรุงแต่งหาวิธีที่จะได้ตุ๊กตาตัวใหม่ และวิบาก
ก็คือเกิดตัวเด็กที่มีสภาพจิตใจและร่างกายพร้อมที่จะได้ตุ๊กตาตัวใหม่

เหตุการณ์ในชีวิตเด็กจะดำเนินต่อไปเรื่อย ๆ จนเด็กโตขึ้นแก่และตาย จะเป็น
วัฏฏะ 3 วนเวียนไปเรื่อย ๆ ทุกขณะจิต โดยสืบต่อไปแบบสันตติ¹ และเปลี่ยนทวาร
ที่เกิดอุปาทานชั้นธัญไปเรื่อย ๆ ทั้ง 6 ทวาร โดยที่เมื่อเด็กโตเป็นหนุ่มเป็นสาวก็อยากได้
คู่ครองจึงเกิดทุกข เมื่อได้แล้วก็อยากสร้างฐานะให้ดีก็ทุกขต่อไป เมื่อแก่ก็ป่วยไข้ก็ทุกข

1
การสืบต่อ.

อีกโดยอยากหายป่วย จนกระทั่งตาย ภาวการณ์หมุนเวียนรอบแล้วรอบเล่าไม่หยุดหย่อน
อยู่เช่นนี้

สรุปความสัมพันธ์ของสังสารจักรแบบปัจจุบันชาติ

1. อวิชชาเป็นปัจจัยให้มีสังขาร เพราะไม่รู้ตามเป็นจริง ไม่เข้าใจชัดเจน หรือไม่ได้ใช้ปัญญาพิจารณาขณะที่ประสบสถานการณ์นั้น ๆ จึงคิดปรุงแต่งไปต่าง ๆ เดาเอาบ้าง ไปตามความเชื่อหรือนิสัยของตน ตลอดจนถึงใจมุ่งหมายที่จะทำอย่างไร
2. สังขารเป็นปัจจัยให้มีวิญญาณ เมื่อมีเจตนามุ่งหมายที่จะทำอะไร สิ่งเกิดมีวิญญาณคือ เห็นได้ยินได้กลิ่น รุรส รุสัมผัส รุคิดต่อสิ่งนั้น ๆ โดยเฉพาะเจตนาชักนำจิต หรือวิญญาณให้รับรู้ เรื่องที่มันต้องการปรุงแต่งเรื่อยไปไม่รู้จักจบสิ้น หรือปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่วตามเจตนาไปด้วย
3. วิญญาณเป็นปัจจัยให้มีนามรูป เมื่อมีวิญญาณที่รู้ เห็น ได้ยิน เป็นต้น ในทำนองที่สัมผัส สัมผัสเห็น สัมผัสได้ยิน ก็ต้องมีรูปธรรมและนามธรรม คือตัวสัมผัส ผู้เห็นไปด้วยพร้อมกัน เมื่อวิญญาณทำหน้าที่ รูปธรรมและนามธรรมก็เป็นตัวร่วมงานอาศัยกันของวิญญาณนั้น เช่น เวทนา สัญญา สังขาร ต่างก็ต้องทำงานร่วมไปด้วยตามหน้าที่ พร้อมกับถูกปรุงแต่งให้มีคุณสมบัติตามที่สังขารปรุงแต่งวิญญาณไปด้วย
4. นามรูปเป็นปัจจัยให้มีสฬายตนะ เมื่อนามรูปทำงานอยู่ในรูปแบบลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จำเป็นต้องอาศัยอายตนะป้อนความรู้ อายตนะจึงถูกปลุกเร้าในการทำหน้าที่
5. สฬายตนะเป็นปัจจัยให้มีผัสสะ เมื่ออายตนะมี ผัสสะสิ่งมีได้ เมื่ออายตนะใดทำหน้าที่ก็มีผัสสะรับรู้อารมณ์
6. ผัสสะเป็นปัจจัยให้มีเวทนา เมื่อมีการรับรู้อารมณ์แล้ว ก็ต้องมีความรู้สึกที่เป็นเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง คือสุข ทุกข์ หรือเฉยๆ

7. เวทนาเป็นปัจจัยให้มีตัณหา เมื่อมีความรู้สึกสบายในอารมณ์ใด ก็ติดใจอยากได้อารมณ์นั้น เกิดเป็นกามตัณหา อยากเข้าไปอยู่ในภาวะที่มีแต่ความรู้สึกสบาย เกิดเป็นภวตัณหา เมื่อมีความทุกข์ไม่สบายในอารมณ์ใด ก็อยากไปให้พ้นจากภวะนั้น เกิดเป็นวิภวตัณหา ถ้ารู้สึกเฉย ๆ ก็เรื่อย ๆ อยู่ สดเป็นโมหะ ติดอยู่ในลุ่มเวทนาอย่างอื่น ๆ

8. ตัณหาเป็นปัจจัยให้มีอุปาทาน เมื่อความอยากแรงขึ้น ก็กลายเป็นความยึดติด ใจคล้อยไปตามนั้น เห็นดีเห็นงามไปตามสิ่งนั้น ถ้าสิ่งนั้นมีความผลสกอกอยู่เรื่อย ไม่เห็นดีเห็นงามกับทุกสิ่งที่เกี่ยวข้องด้วยไปหมด

9. อุปาทานเป็นปัจจัยให้มีภพ เมื่อมีความยึดถือต่อสิ่งใด มนุษย์ก็สร้างภพหรือภาวะชีวิตของเขาขึ้นตามความยึดถือต่อสิ่งนั้น ๆ

10. ภพเป็นปัจจัยให้มีชาติ เมื่อเกิดมีภพหรือภาวะเฉพาะตัวแล้ว ก็ปรากฏตัวตนอันชัดเจน เข้าครอบครองภาวะชีวิตเท่านั้น

11. ชาติเป็นปัจจัยให้มีขันธ์ เมื่อเกิดมีตัวตนเข้าครอบครองภาวะชีวิตนั้นแล้ว การจะประสบความเสื่อมหรือเจริญในภาวะหรือภพนั้น ๆ ก็ย่อมมีได้ รวมทั้งความเสื่อมถอยด้อยลงจากภพนั้น หรือห่วงกังวลคอยรักษาภพนั้นอยู่ อันเป็นเหตุหน้าความทุกข์มาให้ตลอดเวลา คือโลภะปริเทวะ เป็นต้น

ค. สังสารวัฏแบบข้ามภพข้ามชาติ เป็นการอธิบายแบบกว้างที่สุดของชีวิตที่เวียนตายเวียนเกิดในภพภูมิต่าง ๆ การอธิบายเรื่องภวจักรและวัฏฏะ 3 เป็นเรื่องของสังสารวัฏแบบนี้ทั้งสิ้น ขอยกตัวอย่างการเกิดข้ามภพข้ามชาติเป็นรูปภวจักรอย่างย่อคือวัฏฏะ 3 เพื่อให้เข้าใจง่ายดังนี้

กิเลส เข้าใจว่าเกิดในสวรรค์ เป็นยอดแห่งความสุข (อริยชา) จึงอยากเกิดในสวรรค์ (ตัณหา) จึงยึดมั่นว่าจะเกิดในสวรรค์ให้ได้ (อุปาทาน) เป็นเหตุให้ทำกรรม

กรรม คิดปรุงแต่งหาวิธีทำกุศล (สังฆาร) แล้วเจตนาและลงมือทำกรรมที่เป็นกุศล ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง (กรรมภพ) อันเป็นปัจจัยให้เกิดอุปบัติภพต่อไป

วิบาก เมื่อทำกรรมแล้ว ก็เกิดอุปบัติภพ คือปฏิสนธิในลู่คติภูมิ อาจเป็นสวรรค์หรือโลกมนุษย์ในฐานะอันลุ่มสลาย (เกิดมีวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา) เมื่อมีความลุ่ม (เวทนา) จึงเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสต่อไป คืออยากลุ่มยิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก (ตัณหา) เนื่องจากความเข้าใจว่า ความลุ่มสลายเป็นสิ่งดีที่สุด (อวิชชา)

เหตุนี้วงจรแห่งวิญญาณ 3 จึงหมุนวนต่อไปเรื่อย ๆ ไม่มีที่สิ้นสุด

กล่าวโดยสรุปว่ามนุษย์จะต้องเรียนว่าตายเกิด ซึ่งมีอธิบายอยู่ในหลักปฏิจลสัมปบาทสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดตามหลักปฏิจลสัมปบาทนี้ มองได้ 3 แบบคือเป็นทั้งการวนเวียนของทุกข์ในช่วงขณะจิตเดียว การวนเวียนในช่วงชีวิตหนึ่ง และการวนเวียนข้ามภพข้ามชาติ คือแล้วแต่จะมองในช่วงกว้างหรือช่วงแคบ ล้วนเป็นสังสารวัฏหมุนเวียนติดข้องอยู่ในทุกข์ของบรรดาสัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น

ภพภูมิต่าง ๆ อันเนื่องมาจากแนวคิดเรื่องสังสารวัฏ

สังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิด ซึ่งหมายถึงการวนอยู่ในวิญญาณ 3 อันได้แก่ กิเลส กรรม วิบาก นั้น มีภพภูมิต่าง ๆ เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของวิญญาณ คือเป็นวิบากซึ่งได้แก่ผลของการกระทำกรรม กรรมของแต่ละคนที่ได้ทำไว้ในวันมีต่าง ๆ กันทั้งกุศลกรรม อุกุศลกรรม และอันพยากตกรรมคือกรรมที่เป็นกลาง ๆ ไม่บุญไม่บาป นอกจากนั้นยังหยาบและประณีตต่างกันด้วย กรรมต่างๆ เหล่านี้เป็นผลให้สัตว์ทั้งหลายไปเกิดในภพภูมิที่ต่างกันไป ถึง 31 ภูมิ ดังพุทธพจน์ว่า

"สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตได้"¹

¹ ม. จ. 14/581/323

"บุคคลหว่านพืชเช่นใดย่อมได้ผลเช่นนั้น คนทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วก็ย่อมได้ชั่ว...ท่านหว่านพืชลงไปไว้แล้ว ท่านจักต้องเสวยผลของมัน"¹

ความหมายของภพ

คำว่า "ภพ" หมายถึงภาวะชีวิตของสัตว์ หรือโลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ แบ่งเป็น 3 คือ

1. กามภพ คือภพที่เป็นกามาวจร เป็นภพของสัตว์ที่ยังเสวยกามคุณ และกามาวจรสวรรค์ทั้ง 6
2. รูปภพ คือภพที่เป็นรูปาวจร เป็นภพของสัตว์ผู้เข้าถึงรูปฌาน ได้แก่ รูปพรหมทั้ง 16
3. อรูปภพ คือภพที่เป็นอรูปาวจร เป็นภพของสัตว์ผู้เข้าถึงอรูปฌาน ได้แก่ อรูปพรหม 4²

จากความหมายข้างต้นนี้ ภพจึงมีความหมายได้สองอย่าง คือโลกอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ ซึ่งตรงกับคำว่าภูมิ อันได้แก่กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ อีกความหมายหนึ่ง ภพหมายถึงภาวะแห่งชีวิตสัตว์มีขันธ์หรือมีนามรูป เพราะชีวิตจะต้องตกอยู่ในภาวะทั้ง 3 หรือภพทั้ง 3 ภพใดภพหนึ่งเสมอ ภาวะนี้อาจเป็นภาวะของจิตใจในโลกมนุษย์ก็ได้ หรือเป็นภาวะในภูมิอื่นหลังจากตายแล้วก็ได้

พุทธปรัชญามองภาวะแห่งชีวิตเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ คือเป็นโลก โดยให้ความหมายของ "โลก" ว่าได้แก่บรรดาสภาวธรรม หรือหมู่สัตว์³ และได้แบ่งโลกออกเป็น 3 คือ โลกาสโลก สังขารโลก และสัตว์โลก⁴ ดังนี้

¹ ส.ง. ส. 15/903/316

² พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธคำศัพท์, หน้า 68.

³ พระราชวรมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 70

⁴ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม, หน้า 359.

1. โอกาสโลก ได้แก่โลกอันมีในอวกาศ หรือจักรวาล ประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ผสมปะปนรวมกันอยู่ เรียกว่าโลกธาตุภายนอก

2. สังขารโลก ได้แก่สังขารธรรมทั้งปวงที่ปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย เช่น ภูเขา ต้นไม้ บ้านเรือน มนุษย์ เป็นต้น ด้วยอิทธิพลของฤดูกาลและธรรมชาติ หรือด้วยอำนาจการปรุงแต่งของจิตมนุษย์ตามกรรมของแต่ละคน สังขารโลกแบ่งเป็น 2 ชนิด คือ อนุภาทิกสังขาร คือส่วนที่ไม่มีใจครองคือวัตถุต่าง ๆ และอุปาทิกสังขารคือส่วนที่มีใจครองได้แก่มนุษย์และสัตว์

3. สัตว์โลก สัตว์ผู้ครองสังขาร หรือผู้สิงอาศัยอยู่ในรูปสังขาร คือทำอนุภาทิกสังขารให้เป็นอุปาทิกสังขาร ในที่นี้ก็คืออุปาทานขันธ์ คือยึดรูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณว่าเป็นตัวตนของตน จึงเป็นสัตว์ และได้แก่ภพ เพราะเป็นภาวะของชีวิตสัตว์

จิตที่ตั้งอยู่ในกามเป็นกามาวจรจิต ตั้งอยู่ในรูปนิมิตเป็นรูปาวจรจิต ตั้งอยู่ในอรุณนิมิตเป็นอรุณาวจรจิต¹ ดังนั้นภพคือภาวะของจิตและกายคือรูปนามที่อาศัยอยู่ในภพ 3 คือกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุณาวจรภูมิ อันเรียกว่ากามภพ รูปภพและอรุณภพ ตามลำดับ

อิทธิพลของกรรมที่มีต่อภพภูมิต่าง ๆ

ที่คณะของพุทธปรชาญามีว่าสรรพสัตว์อยู่ภายใต้กฎแห่งกรรม อันเป็นกฎสากล เป็นกฎแห่งเหตุและผลโดยธรรมชาติ สัตว์มีความเสมอภาคกันในเรื่องกฎแห่งกรรม, ผู้ใดทำกรรมใดย่อมได้รับผลของกรรมนั้น² ซึ่งเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาท อันย่อลงเป็นวัฏฏะ 3 คือกิเลสก่อให้เกิดกรรม และกรรมก่อให้เกิดวิบาก วิบากได้แก่ภพภูมิต่าง ๆ

¹ กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

² อัง. บัญจก. 22/57/72

ที่ว่ากรรมก่อให้เกิดวิบากหรือภพภูมิต่าง ๆ นั้น จะเห็นได้จากหลักฐานตามแนวคิดของ พุทธปรัชญาต่อไปนี้

1. กัมมชรูป การเกิดของรูป มีสมุฏฐาน 4 อย่าง¹ ได้แก่ อุตฺตชรูป (ดินฟ้า อากาศ) อาหารชรูป (อาหาร) จิตตชรูป (จิต) และกัมมชรูป (กรรม) รูปที่เกิดจาก กรรมสำคัญที่สุด เพราะสามารถสืบต่อไปยังชาติหน้าภพหน้าได้ ส่วนรูป 3 ชนิดแรกจะสิ้นสุด ลงในแต่ละชาติ²

2. กรรมดำกรรมขาว ตามที่กล่าวไว้ในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์นั้น กรรมดำ มีวิบากดำ ได้แก่ความประพฤติกุศลอย่างเดี๋ยว ย่อมให้ผลเป็นทุกข์อย่างเดี๋ยว ไม่มีสุข เสือปน เช่นสัตว์นรก กรรมขาวมีวิบากขาว ได้แก่การประพฤติกุศลอย่างเดี๋ยว ย่อมให้ผลเป็นสุข อย่างเดี๋ยวไม่มีทุกข์ เสือปน เช่นพรหมเป็นต้น กรรมทั้งดำทั้งขาว ได้แก่ความประพฤติกุศล บ้าง กุศลบ้าง ย่อมให้ผลเป็นทุกข์บ้าง เป็นสุขบ้าง เช่นมนุษย์และเทวดาบางเหล่า กรรมไม่ ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อสิ้นกรรม ได้แก่การเจริญสัมโพชฌงค์และมรรคมีองค์ 8 อันเป็นเหตุให้ ถึงโลกุตตรมรรคผลข้ามพ้นจากภพ

3. กรรม 12. ตามที่กล่าวไว้ในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ กรรมทั้ง 12 ประเภทมีอิทธิพลต่อภพชาติดังจะเห็นว่า กรรมที่จำแนกตามกำลังที่ให้ผลนั้นกรรมจะให้ผล ก่อนกรรมอื่น ต่อไปจึงเป็นอาสันนกรรม อาสิณกรรม และกตัตตากรรมตามลำดับ ส่วน กรรมจำแนกตามหน้าที่นั้นชนกกรรมจะให้กำเนิด อุปถัมภ์กรรมสนับสนุน อุปปีติกกรรม เบียดเบียนกรรมที่ให้ผลอยู่ก่อน และอุปฆาตกรรมกำจัดกรรมอื่นแล้วให้ผลแทน สำหรับกรรม จำแนกตามเวลาที่ให้ผล ก็อุฏฐสัมเวทนิยกรรมให้ผลชาตินี้ อุปบัพช เวทนิยกรรมให้ผลชาติ ถัดไป อปราปร เวทนิยกรรมรอจนได้โอกาสจึงจะให้ผลในชาติต่อไป ส่วนอโหสิกรรมเป็น กรรมที่ตามให้ผลไม่ทันจึงหมดโอกาสให้ผล

¹ อนุสรณ์พิภล, คู่มือการศึกษาอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริ. เลข 6, หน้า 67.

² ดูเรื่องภพนี้กับภพหน้า เชื่อมต่อกันอย่างไร

4. กรรมที่กล่าวไว้ในพระสุตฺร ที่คณะพุทธปรชัญญาแสดงอิทธิพลของกรรมต่อภพชาติ ใว้ในพระสุตฺรต่าง ๆ เช่นในจุฬาทิภิมวิภังคสุตฺร¹ ได้กล่าวว่าผู้ที่มีมาสัตว์ จะมีอายุสั้น ผู้ไม่ ฆ่าสัตว์อายุยืนผู้ตระหนี่จะอยากจน ผู้ไม่ตระหนี่ยอมจะร่ำรวย เป็นต้น ส่วนในมหาภิมม- วิภังคสุตฺร² แสดงถึงอาสันนกรรมเข้ามาทำหน้าที่เป็นชนกกรรม เช่นผู้ทำกรรมชั่ว เมื่อ ใกล้เคียงถ้ามีมัจฉาทิฐิก็จะไปนรก ถ้ามีสัมมาทิฐิเพราะเคยทำกรรมดีมาก่อนก็จะไปสวรรค์ เป็นต้น สำหรับในอังคุตตรนิกาย³ ได้กล่าวถึงผลกระทบของชาติก่อนว่าสัตว์บางคนส่วยแต่ อยากจนเพราะชาติก่อนไม่โกรธง่าย แต่ก็ไม่เคยให้ทานและมักริษยาผู้อื่น เป็นต้น

จากกรรมและผลของกรรมที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าพุทธปรชัญญามีความเชื่อ เรื่องอิทธิพลของกรรมที่มีต่อภพชาติว่า เป็นไปตามเหตุตามผลอย่างเที่ยงตรงไม่ส่าเหียง ภพหรือชาติข้างหน้าจะเป็นอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับกรรมในอดีต และในปัจจุบันรวมกัน

ภพนี้กับภพหน้า เชื่อมต่อกันอย่างไร

ได้กล่าวไว้ในเรื่องวัฏฏะ 3 ว่า กรรมเป็นปัจจัยให้เกิดผลคือวิบาก วิบากได้ แก่นามรูป นามคือจิตอันมีเจตสิกประกอบอยู่ด้วยเสมอ ส่วนรูปที่ผลลุ่มอยู่กับนามนั้นซับซ้อนกัน อยู่ 4 ประเภท คืออตุลขชรูป อาหารชชรูป ลิตศชชรูป และกัมมชชรูป ดังกล่าวแล้ว ใน 4 ประเภทนี้ รูปที่กระทำการเชื่อมโยงให้ภพนี้กับภพหน้าต่อกันนั้น มีเฉพาะกัมมชชรูป ประเภทเดียว เป็นการเชื่อมโยงโดยวิธีเกิดแล้วดับ ดับแล้วเกิด ซึ่งเป็นลักษณะ ของสังขตธาตุ

หน้าที่สำคัญของจิตในขณะที่เปลี่ยนภพเปลี่ยนชาติคือ

1. วิฐิจิต คือจิตขั้นวิฐิรับอารมณ์จากประสาททั้ง 6

1. ม.อ. 14/579/323

2. ม.อ. 14/598/330

3. ม.อ. 21/197/253

2. ภวังคจิต คือจิตที่ไม่ได้ขึ้นวิถีรับอารมณ์ แต่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา มีหน้าที่รักษาารูปนามไปจนถึงอายุขัย และรวบรวมกรรมที่ยังไม่ได้ให้ผลเก็บไว้แฝงอยู่ในภวังคจิตนั้น

3. ลุตติจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่ดับไปจากภพเก่า

4. ปฏิสนธิจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่อุปบัติเกิดขึ้นในภพใหม่¹

ขณะที่ลุตติจิตจะดับจากภพเก่า และปฏิสนธิจิตจะปรากฏขึ้นในภพใหม่ จะเกิดอารมณ์

3 ประเภท คือ

1. กรรมอารมณ์ คือจิตระลึกถึงกรรมที่ได้ทำไว้

2. กรรมนิमित คือภาพของกรรมนั้นปรากฏขึ้นในมโนทวาร

3. คตินิमित ได้แก่ภาพของคตินั้นเป็นเค้าโครงของภพใหม่ ซึ่งจะปรากฏขึ้นในจิต

ประจวบตาเห็น²

เมื่อคตินิमितดับก็เกิดในภพชาติใหม่ทันที ดังนั้นกรรมอารมณ์ กรรมนิमित คตินิमित ทั้งสามนี้ เป็นที่เชื่อมชาติต่อชาติ ภพต่อภพ โลกต่อโลกให้ติดต่อกันตลอดไป กรรมอารมณ์ และกรรมนิमितระจัดเป็นกรรมภพ คตินิमितระจัดเป็นอุปนิสัยภพ เมื่อลุตติจิตดับไป ปฏิสนธิจิตก็อุปบัติขึ้น เกิดเป็นภพภูมิใหม่ต่อไป

ปฏิสนธิจิตกับภพภูมิ

ตามที่กล่าวไว้ในเรื่องธรรมชาติซึ่งมนุษย์ จิตแบ่งตามภูมิออกเป็น 4 ประเภท คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ส่วนการแบ่งตามลักษณะก็แบ่งเป็น 4 ประเภท ได้แก่ อุกคัลลจิต กุคคัลลจิต วิบากจิต และกิริยาจิต รวม 89 ดวง (โดยพิลัสตาร 121 ดวง) สำหรับจิตที่ปฏิสนธิมีเพียง 19 ดวง และเป็นวิบากจิตทั้งสิ้น มีดังนี้

¹ พระนิตติ เกษตรสุนทร, พระอภิธรรมสังเขปและธรรมบางประการที่น่าสนใจ

(กรุงเทพมหานคร : อภิธรรมมูลนิธิ, 2526), หน้า 96.

² คณะกรรมการแผนกวิชาการแห่งกองวิปัสสนาธุระ, อภิธรรมมถสสังคหะ ปริเฉท 9

(พระนคร : วัดมหาธาตุ, 2521), หน้า 147.

1. อุเบกขาอุคฺลวิบากสันตฺรณะจิต 1 ดวง ได้แก่ กามาวจรจิต ประเภท
อเหตุกจิต¹ ที่เป็นอุคฺลวิบาก ชนิดสันตฺรณะ หมายความว่า เป็นจิตประเภทกามาวจร
ที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ เกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอุคฺลและพิจารณาอารมณ์ทั้ง 5
(รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) ที่ไม่ตี² จิตประเภทนี้จะปฏิสนธิเป็นสัตว์นรก เปรต
อสุรกาย และดิรัจฉาน³
2. อุเบกขาอุคฺลวิบากสันตฺรณะจิต 1 ดวง ได้แก่ กามาวจรจิต ประเภท
อเหตุกจิต ที่เป็นอุคฺลวิบาก ชนิดสันตฺรณะ หมายความว่า เป็นจิตประเภทกามาวจร ที่ไม่
ประกอบด้วยเหตุเกิดพร้อมกับความเฉย ๆ เป็นผลของอุคฺล ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5
ที่ตี⁴ จิตประเภทนี้จะเกิดเป็นมนุษย์ที่พิการทั้งจิตใจและร่างกายต่าง ๆ และเป็นเทวดาชั้นต่ำ
ของจาตุมหาราชิกาภูมิ มีวิณีปาติกอสุรบางพวก และเวรมานิกเปรตบางพวก⁵
3. มหาวิบากจิต 8 ดวง ได้แก่ กามาวจรวิบากจิต คือจิตที่เป็นผลของกามาวจรอุคฺล
ทั้ง 8 ดวง จิตประเภทนี้ย่อมเกิดใน มนุษยภูมิ 1 เทวภูมิ 6 หรือที่เรียกว่ากามลूคตติภูมิ⁶

¹ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุบุญและเหตุบาป

² บุญมี เมธราชกูร, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 1,
ตอน 1. (กรุงเทพมหานคร : โรงเรียนมงกุฎกัลยาภิธรรมมูลนิธิ, 2525), หน้า 60

³ บุญมี เมธราชกูร, เรื่องเดียวกัน ปริเฉท 5/2, หน้า 2.

⁴ บุญมี เมธราชกูร, เรื่องเดียวกัน ปริเฉท 1/1, หน้า 63.

⁵ บุญมี เมธราชกูร, เรื่องเดียวกัน ปริเฉท 5/2, หน้า 3.

⁶ บุญมี เมธราชกูร, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

4. รูปาวจรวิบากจิต 5 ดวง เป็นประเภทมหัคคตจิต (จิตที่ใหญ่มีพลังมาก) ได้แก่จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลทั้ง 5 ดวง จิตประเภทนี้ย่อมเกิดในรูปาวจรภูมิตามอำนาจของฌาณแต่ละระดับ¹

5. อรูปาวจรวิบากจิต 4 ดวง เป็นประเภทมหัคคตจิต ได้แก่จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลทั้ง 4 ดวง จิตประเภทนี้ย่อมเกิดในอรูปาวจรภูมิ ตามอำนาจของฌาณแต่ละระดับ²

การจำแนกภพภูมิต่าง ๆ

ในพระสูตรกล่าวถึงโลกต่าง ๆ โดยเรียกว่า "ภพ" หมายถึงดินแดนอันเป็นที่เกิดและอาศัยอยู่ของหมู่สัตว์ประเภทต่าง ๆ โดยแบ่งเป็น 3 ภพตามระดับของจิตดังนี้

1. กามภพ ดินแดนเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์ผู้ยังเพลิดเพลินยินดีด้วยกามคุณ 5 ได้แก่อบาย 4 มนุษย์โลก และกามาวจรสวรรค์ทั้ง 6
2. รูปภพ ดินแดนเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์ประเภทรูปพรหม 16 ชั้น
3. อรุภพ ดินแดนเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์ประเภทอรุพรหม 4 ชั้น³

ภพทั้ง 3 นี้ แต่ละอย่างย่อมหมายถึงทั้งกรรมภพและอุปบัติภพ กรรมภพได้แก่กุศลกรรมและอกุศลกรรมอันนำไปสู่กามภพ รูปภพและอรุภพ กรรมภพนี้ทำให้เกิดอุปบัติภพ

¹ บุญมี เมธากร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

² บุญมี เมธากร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

³ ม.ม. 12/119/77.

อุปบัติภาพคือภาวะที่ปรากฏขึ้น ได้แก่อุปาทานชั้นร์ ซึ่งกล่าวโดยประเภทมี 9 ภาพ คือแบ่ง
โดยภูมิ โดยสัญญาและโดยชั้นร์ เป็นอย่างละ 3 ภาพ¹ ดังนี้

ก. แบ่งโดยภูมิ มี 3 ภาพคือ

1. กามภาพ ภาพฝ่ายกามาวจรภูมิ 11 ภูมิ
2. รูปภาพ ภาพฝ่ายรูปาวจรภูมิ 16 ภูมิ
3. อรุปภาพ ภาพฝ่ายอรุปาวจรภูมิ 4 ภูมิ

ข. แบ่งโดยสัญญา มี 3 ภาพ คือ

1. สัญญาภาพ ภาพที่มีนามชั้นร์ คือกามภาพ 11 รูปภาพ 15 (เว้นอสัญญา -
สัตตาทภูมิ) และอรุปภาพ 3 (เว้นเนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ)

2. อสัญญาภาพ ภาพที่ไม่มีนามชั้นร์ ได้แก่ภาพฝ่ายอสัญญาสัตตาทภูมิ 1 ภูมิ
ภาพนี้แต่รูปชั้นร์ เรียกว่าพรหมลูกฟัก

3. เนวสัญญานาสัญญาตนภาพ ภาพที่มีนามชั้นร์ชนิดละเอียด ได้แก่ภาพฝ่าย
เนวสัญญานาสัญญาตนภูมิ 1 ภูมิ

ค. แบ่งโดยชั้นร์ มี 3 ภาพคือ

1. เอกโวหารภาพ ภาพที่มีชั้นร์เดียวคือ รูปชั้นร์ ได้แก่ภาพฝ่ายอสัญญาสัตตาทภูมิ
1 ภูมิ

2. อตุโวหารภาพ ภาพที่มีนามชั้นร์ 4 ได้แก่ภาพฝ่ายอรุปภูมิ 4 ภูมิ

3. บัญญัติโวหารภาพ ภาพที่มีชั้นร์ครบ 5 ได้แก่ภาพฝ่ายกามาวจรภูมิ 11 ฝ่าย
รูปาวจรภูมิ 15 (เว้นอสัญญาสัตตาทภูมิ)

ภาพทั้งหมดนี้ คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้แสดงรายละเอียดออกไปอีกเป็น 24 ภาพ²

โดยย่อภาพทั้ง 9 ประเภทนี้ลงใน 3 ภาพ คือ

1
วิสุทธิ. 3/1/367.

2
วิสุทธิ. 3/1/370.

1. กามภพ รวมทั้งสัญญาภพและปัจจุโวการภพ
2. รูปภพ รวมทั้งสัญญาภพ อสัญญาภพ เอกโวการภพและปัจจุโวการภพ
3. อรุภพ รวมทั้งสัญญาภพ เนวสัญญาภพสัญญาตนภพ และจตุโวการภพ

ภพทั้ง 3 นี้ แต่ละอย่างแบ่งออกเป็น 2 คือ กรรมภพและอุปบัติภพ จึงรวมเป็น

- 6 ภพ ภพทั้ง 6 นี้ แต่ละภพเกิดจากอุปาทาน 4 แต่ละอย่าง ๆ ก็เกิดจากกามอุปาทาน
 6 ภพ เกิดจากภิกขุอุปาทาน 6 ภพ เกิดจากศีลสัมพัทอุปาทาน 6 ภพ เกิดจากอหัตตวาหอุปาทาน
 6 ภพ จึงรวมเป็น 24 ภพ

ตามที่พระสูตรเรียกว่าภพนั้น สำหรับในอภิธรรมัตถสังคหะ เรียกภาวะการเกิดว่า "ภุมิ" ซึ่งในพระสูตรภุมิหมายถึงพื้นดินหรือโลก

อภิธรรมัตถสังคหะ แบ่งโลกเป็น 4 ระดับคือ

1. อบายภุมิ โลกแห่งความทุกข์ยาก มี 4 ภุมิ
2. กามลัคติภุมิ โลกของผู้ยังติดข้องในกามคุณ มี 7 ภุมิ
3. รูปาวจรภุมิ โลกของรูปพรหม 16 ภุมิ
4. อรูปาวจรภุมิ โลกของอรุพรหม มี 4 ภุมิ¹

รวม 31 ภุมิ

อบายภุมิเป็นทุกติภุมิ ส่วนกามลัคติภุมิ รูปาวจรภุมิ และอรุปราวจรภุมิ จัดเป็นลัคติภุมิทั้งหมด

ตามที่คัมภีร์ของพุทธปรัชญา การเกิดในภพภุมิทั้งหลายมี 4 แบบ² คือเกิดจากไข (อณฺหะ) เช่นเบ็ด ไก่ นก เกิดจากกรรม (ชลาพูช) เช่นมนุษย์และสัตว์หลายชนิด

1

มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมัตถสังคหะและอภิธรรมัตถวิภาวิณีฎีกา, หน้า

187.

2

ม.ม. 12/169/117.

เกิดจากสิ่งโลโครก (สิ่งเล่ทพะ) คือเกิดจากน้ำคร่ำ เช่นหนอนต่าง ๆ และเกิดเติบโตขึ้นทันที (โอบปาติกะ) เช่นเทวดาและสัตว์นรก กล่าวได้ว่ามนุษย์สัตว์อยู่ในประเภทที่สอง สัตว์สัตว์อยู่ในประเภทที่หนึ่งบ้างที่สองบ้าง ที่สามบ้าง ส่วนเทวดาและสัตว์นรกสัตว์อยู่ในประเภทที่สี่

ภพภูมิต่าง ๆ มีดังต่อไปนี้

ก. อบายภูมิหรือทุคติภูมิ คือโลกแห่งความทุกข์ทรมานเป็นที่ซึ่งผู้ทำกรรมชั่วมาเกิด ได้รับความทุกข์ทรมาน อันเป็นผลมาจากกรรมชั่วของเขา แบ่งเป็น 4 ชนิดคือ

1. นิริยภูมิหรือนรก เป็นดินแดนแห่งความทุกข์ทรมานเจ็บปวด ไม่มีความสุขเลย บางคนต้องทรมานอยู่นาน บางคนระยะเวลาสั้น ขึ้นอยู่กับอำนาจและผลของกรรมของแต่ละคน แบ่งเป็นมหานรก 8 ชุม และอุลลัสนรก 5 ชุมที่รายล้อมมหานรกทั้ง 8¹

2. ดิรัจฉานภูมิ คือการเกิดเป็นสัตว์ ซึ่งต้องอยู่ไปตามธรรมชาติของความป่าเถื่อน และมีอันตรายรอบด้าน กรรมชั่วที่ทำให้มาเกิดเป็นสัตว์ คือการไม่ตระหนักถึงสังขาร²

3. เปรตวิสัยภูมิ หรือดินแดนของหมู่สัตว์ที่ไร้สุข เปรตอาศัยอยู่ในโลกมนุษย์ ตามป่า เขา บนเกาะ ป่าช้า เป็นต้น แต่มนุษย์มองไม่เห็น เปรตได้รับทุกข์ทรมาน ขาดเสื้อผ้าและอาหาร เนื่องจากกรรมที่มาจากตัณหาของตน เปรตบางชนิดสามารถรับประทานอาหารที่มีผู้อุทิศให้³

1

พระสังฆมโฆติกะ รัมมาจาริยะ, ปรมัตถโฆติกะ มหาอภิรัมมัตถสังคหฎีกา, ปริเชท 5/1. (กรุงเทพมหานคร : มุณิธิสังฆมโฆติกะ, 2526), หน้า 6.

2

พระสังฆมโฆติกะ รัมมาจาริยะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

3

พระสังฆมโฆติกะ รัมมาจาริยะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

4. อุตุภูมิ คือดินแดนของอสุรกาย อันเป็นส่ววันรกชนิดหนึ่งที่อยู่ระหว่างโลกมนุษย์ โลกสวรรค์และนรก สัตว์ประเภทนี้ทุกขัทรมาณโหนตัวอยู่บนหน้าผาเหนือทะเลน้ำกรด¹

ดังนั้น จะเห็นว่าในอบายภูมิ หรือดินแดนแห่งความทุกข์ทรมาณทั้ง 4 ประเภทนี้เป็นที่ที่หาความลุ่มไม่ได้ ทั้งนี้เพราะอุกัลกรรมที่แต่ละบุคคลได้ทำไว้ต่าง ๆ กัน จึงทำให้เกิดในอบายภูมิตี

ข. ลัคติภูมิ

ภูมิตีแบ่งออกเป็นภูมิตีย่อย เป็น 3 กลุ่มใหญ่คือ

1. กามลัคติภูมิ ภูมิตีแห่งความลุ่มอันเกิดจากกามคุณ 5
2. รูปาวจรภูมิตี ภูมิตีแห่งรูป
3. อรูปาวจรภูมิตี ภูมิตีไร้รูป

ในกลุ่มกามลัคติภูมิ แบ่งเป็น 7 ภูมิตีย่อย คือมณฑลลัคติภูมิ 1 และเทวภูมิตี 6² ดังนี้

1. มณฑลลัคติภูมิ คือโลกมนุษย์ เป็นดินแดนที่มนุษย์ได้รับความลุ่มแตกต่างกันขึ้นอยู่กับกรรมของแต่ละคน บางคนรวย บางคนจน บางคนทุพพลภาพ แต่ทุกคนก็สามารถได้รับความลุ่มจากประสาทสัมผัสได้ จึงเรียกว่ากามลัคติภูมิ คือดินแดนแห่งความลุ่ม การเกิดเป็นมนุษย์เป็นผลจากกรรมดี ทุกคนสามารถเรียนรู้สัจธรรมได้ และสามารถบำเพ็ญความดีเพื่อเกิดในภูมิตีสูงขึ้นไปได้ และก็สามารถทำความชั่วอันเป็นเหตุให้ตกนรกได้ ซึ่งโอกาสเช่นนี้ไม่มีในภพภูมิตีอื่น ๆ ดังนั้น มณฑลลัคติภูมิจึงเป็นภูมิตีที่พิเศษกว่าภูมิตีอื่น ๆ

¹ พระสังกัสมมโฆติกะ รัมมาจาริยะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

² พระสังกัสมมโฆติกะ รัมมาจาริยะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-140.

2. จตุรหาราชิกาภูมิ เป็นสวรรค์ชั้นต่ำสุด มีมหาราช 4 องค์ปกครองอยู่ 4 ทิศ มีเทือกเขาสีเนรุอยู่ตรงกลางสวรรค์ มหาราชทั้ง 4 นี้เป็นเจ้าแห่งคนธรรพ์ กุมภัณฑ์ ยักษ์และนาค ซึ่งปกครองทั้งโลกมนุษย์และโลกสวรรค์ เทพชั้นนี้มี 3 ประเภทคือ เทพที่อยู่บนพื้นดิน อยู่บนต้นไม้ และอยู่ในอากาศ

3. ดาวดึงส์ลาภูมิ คือสวรรค์แห่งเทพ 33 องค์ ตั้งอยู่เหนือจตุรหาราชิกาภูมิ มีห้องประชุมใหญ่ ชื่อสุธรรมา ซึ่งเป็นที่ประชุมใหญ่บนสวรรค์ สวรรค์ชั้นนี้มีความสนุกสนานมาก มีท้าวสักกะ (พระอินทร์) เป็นใหญ่

4. ยามาภูมิ เป็นดินแดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์ มีสุขอยู่เป็นนิรันดร์ มีส่วนหนักวัน เป็นที่รื่นรมย์

5. ดุสิตาภูมิ ดินแดนแห่งเทพผู้เฝ้าอัมตด้วยสิริสมบัติของตน เทวดาทั้งหลายในภูมินี้มีความยินดีและแช่มชื่นอยู่เป็นนิรันดร์ พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะมา เกิดที่นี่ก่อนไปตรัสรู้ เป็นพระพุทธเจ้า

6. นิมมานนรตีภูมิ คือดินแดนแห่งเทพผู้ยินดีในการเนรมิต เทวดาในภูมินี้เนรมิตกามคุณทั้ง 5 ขึ้นตามความพอใจของตน แล้วเพลิดเพลินในอารมณ์เหล่านั้น

7. ปรนิมมิตวสวัตตีภูมิ คือดินแดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปในสมบัติที่ผู้อื่นเนรมิตให้ คือเทวดาในภูมินี้เสวยกามคุณ 5 ที่เทวดาองค์อื่นรู้ความต้องการของตน แล้วเนรมิตให้

กามาจรภูมิ หรือดินแดนแห่งความสุข อันเนื่องด้วยกามตัณหาทั้ง 7 อันนี้ ผู้ที่จะมาเกิดในภูมินี้ก็ต้องด้วยอำนาจของทานและศีล อันเป็นมหากุศลที่ได้สร้างสมไว้แล้วในชาติก่อน ๆ

ค. รূปาจรภูมิ

รূปาจรภูมิเป็นที่อยู่ของรูปพรหม ผู้ที่ทำการกุศลกรรม คือปฏิบัติรูปกัมมฐานจนได้ฌาน 4 คือปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน รূปาจรภูมิแบ่งเป็น 16 ชั้น¹ คือ

¹ พระสังฆมณฑลไทย, ธรรมสาร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.

1. ปฐมฌณณภูมิ คือผู้ที่ได้ปฐมฌณณแบ่งเป็น 3 ระดับคือ 1. พรหมปารีสขชาภูมิ 2. พรหมปุโรหิตาภูมิ 3. มหาพรหมภูมิ
2. ทุติยฌณณภูมิ คือผู้ที่ได้ทุติยฌณณ แบ่งเป็น 3 ระดับคือ 4. ปริตตภาภูมิ 5. อัปมาณาภูมิ 6. อากัสสราภูมิ
3. ตติยฌณณภูมิ คือผู้ที่ได้ตติยฌณณ แบ่งเป็น 3 ระดับคือ 7. ปริตตลู่ภูมิ 8. อัปมาณลู่ภูมิ 9. ลู่กัณหาภูมิ
4. จตุตถฌณณภูมิ คือผู้ที่ได้จตุตถฌณณ แบ่ง 7 ระดับคือ 10. เวหุปมาภูมิ 11. อลัญญีสัตตาภูมิ (มีแต่รูปชั้นร โมนีนามชั้นร)

- ลู่ธรวาลู่ภูมิ ได้แก่ผู้ที่ได้จตุตถฌณณและเป็นพระอานาคามี คือ 12. อวิหาลู่ธรวาลู่ภูมิ 13. อตปัปาลู่ธรวาลู่ภูมิ 14. ลู่หัลลาลู่ธรวาลู่ภูมิ 15. ลู่หัลลลู่ธรวาลู่ภูมิ 16. อกนิชชูลู่ธรวาลู่ภูมิ

คนธรรมดาที่ได้ฌณณ 4 จะอยู่ในเวหุปมาภูมิ ส่วนผู้ที่ฝึกสมาธิโดยไม่มีสัญญา จะเกิดในอลัญญีสัตตาภูมิ คือมีแต่รูปชั้นร โมนีนามชั้นร สำหรับผู้ที่เกิดในลู่ธรวาลู่ภูมิ จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภพนี้, คือไม่กลับไปเกิดภูมิอื่นอีก

ง. อรุปาวจรภูมิ¹ คือภูมิแห่งอรุปพรหม เป็นภูมิสูงที่สุดที่อยู่ในสังสารวัฏ ผู้ที่ได้ภูมินี้ได้ผ่านฌณณทั้ง 4 ในรูปกัมมัญฐาน และหันมาปฏิบัติอรุปกัมมัญฐาน จึงได้อรุปฌณณตามลำดับ แบ่งเป็น 4 ภูมิดังนี้

1. อากาล้านัญญาตณภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด
2. วิญญาณัญญาตณภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญาณไม่มีที่สุด
3. อากิญจัญญาตณภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร

1

พระสังกัสมโฆติกะ ธัมมาจริยะ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.

4. แนวสัญญาณาสัญญาตนภูมิ ขึ้นที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาณี่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาณี่ไม่ใช่

ปุถุชน พระโสดาบัน และพระสกทาคามี ย่อมไม่เกิดในสุทธาวาสภูมิ พระอริยะ ไม่เกิดในอสัญญิภพ และในอบายภูมิ ในภูมินอกจากนี้ย่อมมีทั้งพระอริยะและมิใช่พระอริยะไปเกิด

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ภูมิต่าง ๆ นี้มีกรรมและประณีตต่าง ๆ กัน การที่จะเกิดในภูมิใดนั้น ขึ้นอยู่กับชนิดของกรรมที่ได้กระทำไว้ เมื่อทำกรรมดีก็เกิดในสุคติภูมิ ถ้าทำกรรมชั่วก็เกิดในทุคติภูมิ ถ้าแบ่งตามประเภทของกรรม ก็แบ่งได้เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตว์ที่ยังข้งอยู่ในกิเลสคืออริยชลาตัมหาอุปาทาน ย่อมเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภูมิเหล่านี้ อันเรียกว่าสังสารวัฏ หรือภวจักร คือวงล้อแห่งภพ

ความทุกข์ในสังสารวัฏ

ตามทีกล่าวมาแล้วว่าอุปาทานชั้น¹ 5 เป็นทุกข์¹ และในวงจรของภวจักรชั้น² 5 ก็คือ การเกิดหรือชาติ เมื่อมีชาติแล้ว ปรามรณ โสกะ ปริเทว ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็ย่อมตามมา² นั่นคือการเกิดเป็นที่มาของความทุกข์ ดังได้กล่าวแล้วว่าการเกิดของสัตว์ในภูมิต่าง ๆ เป็นไปในรูปการเวียนว่ายตายเกิด คือสังสารวัฏ ในรูปแบบของวัฏฏะ³ คือภวจักรหรือวงล้อแห่งชีวิตที่หมุนไปไม่หยุด และเมื่อการเกิดคือทุกข์ ดังนั้น ทุกข์จึงมีพร้อมกับการเกิดโลก เพราะโลกคือภาวะของชีวิตในภูมิต่าง ๆ ดังกล่าวไว้ในเรื่องภพในเรื่องนี้มีพุทธพจน์ยืนยันไว้ว่า

1
วินย.มทว. 4/14/19.

2
วินย.มทว. 4/3/5.

"...เพราะฉะนั้น เป็นปัจจัย สิ่งเกิดอุปาทาน เพราะ
อุปาทานเป็นปัจจัย สิ่งเกิดภพ เพราะภพเป็นปัจจัย สิ่งเกิดชาติ เพราะ
ชาติเป็นปัจจัย ธรรมณะ โสกะ ปรีทนะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส
สิ่งเกิด...นี้แลเป็นการเกิดแห่งโลก"¹

ด้วยเหตุนี้ การเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ก็คือการเวียนว่ายอยู่ในห้วงแห่ง
ความทุกข์

ความหมายของ "ทุกข์"

พระราชวรมณี นิยามคำว่า "ทุกข์" ไว้ว่า

"ทุกข์ แปลว่าความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยาก อันได้แก่ปัญหาต่าง ๆ ของ
มนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีกหมายถึงสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎธรรมดาของความ
ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง ขัดขืน มีความ
บกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัวเอง ขาดแก่นสารและความไม่เที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจ
เต็มอิมแก่จริง พร้อมทั้งจะก่อปัญหา สร้างความทุกข์ขึ้นมาได้เสมอ ทั้งที่เกิดเป็นปัญหาขึ้นแล้ว
และที่อาจเกิดเป็นปัญหาขึ้นมาเมื่อใดเมื่อหนึ่งในรูปใดรูปหนึ่ง แก่ผู้ที่ยึดติดถือมั่นไว้ด้วย
อุปาทาน"²

ส่วนในอัมมสักกับปวัตตสูตร ได้กล่าวถึงความทุกข์ไว้อย่างละเอียด โดยแบ่ง
ออกเป็น 11 อย่าง³ ดังนี้

¹ สง.สตี. 18/156/108.

² พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 896.

³ รินย.มหา.4/14/19.

วสิน อินทสระ, หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2519), หน้า 17.

ก. สภาวะทุกข์ คือทุกข์โดยสภาพ ได้แก่

1. ความเกิด
2. ความแก่
3. ความตาย

ข. ปฏิจจสวตถุตา คือทุกข์เบ็ดเตล็ดหรือทุกข์จร ได้แก่

4. ความโศก
5. ความคร่ำครวญรำพัน
6. ความทุกข์กาย
7. ความทุกข์ใจ
8. ความคับแค้นใจ
9. ความต้องประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก
10. ความต้องพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก
11. ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้นตามปรารถนา

กล่าวโดยรวบยอด ความยึดมั่นในชั้น 5 เป็นความทุกข์

สภาวะทุกข์คือสภาพธรรมดาของสัตว์ทั้งปวง ซึ่ง เมื่อเกิดแล้วก็ต้องมีทุกข์ เพราะ การเกิดเป็นเหตุความแก่เป็นเหตุและความตายเป็นเหตุ โดยความเป็นจริงแล้ว เกิด แก่ เจ็บและตาย เป็นสภาวะธรรมดาได้เป็นทุกข์ในตัวของมันเอง แต่เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดทุกข์ ความแก่และความเจ็บเป็นเหตุให้เกิดทุกข์นั้น เป็นที่ทราบกันอยู่แล้ว ส่วนความตายที่เป็น เหตุให้เกิดทุกข์นั้น เพราะก่อให้เกิดความสลดหดเสียวแก่ผู้รักชีวิต เพราะปรารถนาถึงมัน เช่น

1. เพราะปรารถนาและวิตกกังวลถึงคดีในเบื้องหน้า
2. เพราะระลึกถึงคนอันเป็นที่รักอยู่เบื้องหลัง
3. เพราะผินใจตาย จ่าใจตาย¹

¹ วคิน อินทสระ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

ส่วนปกิณกะทุกข์หรือทุกข์จรนั้น มีอยู่จริง และมีเล่มอยู่ในชีวิตประจำวันของ

แต่ละคน

สำหรับลักษณะของทุกข์โดยสภาพธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์นั้นมี 10 ประการ

ดังนี้¹

1. สภาวะทุกข์หรือทุกข์ประจำสังขาร คือยาตี ไข้รา มรณะ
2. ปกิณกะทุกข์หรือทุกข์จร คือโลภะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุบายาล
3. นิพัตถ์ทุกข์ คือทุกข์เนื่องนิตยฺ์ เช่นร้อน ทิว ปวดอุจจาระปัสสาวะ
4. พยาริทุกข์ หรือทุกขเวทนาจากการที่อวัยวะทำหน้าที่ผิดปกติ
5. สันตปาทุกข์ หรือทุกข์ร้อน ใต้แก่ความกระวนกระวายใจเพราะถูกไฟ คือ

ราคาตะ โทละ โมหะ เมา

6. วิปากทุกข์หรือผลกรรม คือความร้อนใจเพราะกรรมชั่ว
7. สหคตทุกข์ คือทุกข์กำกับกัน เช่นมีทรัพย์ต้องเผ่าร้างจนนอนไม่หลับ
8. อาหารปริเยฏฐิทุกข์ คือทุกข์ในการหาเลี้ยงชีวิต
9. วิวาทมูลทุกข์ คือทุกข์จากการทะเลาะแก่งแย่ง
10. ทุกข์ฮันธหรือทุกข์รวมยอด หมายถึงการยึดมั่นในฮันธ 5

ในบรรดาทุกข์ที่กล่าวมาแล้วนี้ เมื่อพิจารณาตามความหมายกว้าง ๆ ทุกข์ต่าง ๆ อาจย่อลงได้เป็น 3 ประเภท² ดังนี้

1. ทุกข์ทุกขตา สภาวะทุกข์คือทุกข์ หรือความเป็นทุกข์เพราะทุกข์ ได้แก่
- ทุกขเวทนาทางกายหรือทางใจ ซึ่งเป็นทุกข์อย่างี่เข้าใจโดยทั่วไปตรงตามชื่อตามสภาพ

¹ สัมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิจารณ์ (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2520), หน้า 12.

² ที่. ปา. 11/228/198.

พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 60.

2. วิปริณามทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะความแปรปรวน ได้แก่ความลุ่มซึ่ง เป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เมื่อต้องเปลี่ยนแปลงแปรไปเป็นอื่น

3. สังขารทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ตัวสภาวะของสังขาร คือสิ่งทั้งปวงที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายไป ทำให้คงสภาพอยู่ไม่ได้พร้อมอยู่เสมอ และให้เกิดทุกข์แก่ผู้ยึดถือด้วยอุปาทาน

จากทุกข์ 3 ประเภทที่กล่าวมานี้ อาจสรุปย่อลงได้อีกเป็น 2 ชนิดคือ กายิกทุกข์ หรือทุกข์กายและเจตสิกทุกข์ หรือทุกข์ใจ¹

จากที่กล่าวมานี้ แสดงว่าสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในทุกข์นั้น ได้แก่ความทุกข์สองชนิดคือ ทุกข์กายและทุกข์ใจ สำหรับปัญหาเรื่องความลุ่มนั้นเป็นเรื่องที่จะพิจารณากันต่อไป

ความลุ่มสองประเภท

พุทธปรัชญาแบ่งความลุ่มเป็นระดับต่าง ๆ หลายระดับ มีทั้งความลุ่มภายนอกที่ต้องอิงอาศัยอาภิมล คือกามคุณ 5 และความลุ่มประณีตด้านในหลายระดับที่ไม่ต้องอิงอาศัยอาภิมล แต่ถ้าแบ่งอย่างกว้าง ๆ จะมีเพียง 2 ระดับคือ โลกียลุ่ม และโลกุตตรลุ่ม² ดังนี้

ก. โลกียลุ่ม

เมื่อขึ้นชื่อว่าความลุ่ม สำหรับปุถุชนยากที่จะมองเห็นเป็นความทุกข์ได้ แต่พุทธปรัชญามีทัศนะเกี่ยวกับโลกียลุ่มว่าไม่ใช่ความลุ่มที่แท้จริง ดังนี้

¹ พระราชพรหมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

² ชัง.จตุกก. 21/2/2.

ในพระสูตรกล่าวว่าโลกียลุ่ม คือลุ่มที่เนื่องด้วยโลกียธรรม หมายถึงความลุ่ม
ที่อิงอาศัยโลกหรือเกี่ยวเนื่องในโลก เป็นความลุ่มที่เกี่ยวข้องกับภพและภูมิ¹ ความลุ่ม
ที่อิงอาศัยโลกก็คือลุ่มลุ่ม²

ส่วนในอรรถกถา เรียกโลกียลุ่มว่า อุปธิลุ่ม และอธิบายว่าอุปธิลุ่มคือเตฏมิกลุ่ม
และนิรูปธิลุ่มคือโลกุตตรลุ่ม³

จากที่กล่าวมานี้ โลกียลุ่มจึงได้แก่ลุ่มลุ่ม อุปธิลุ่มและเตฏมิกลุ่ม

1. ลุ่มลุ่ม คือลุ่มอิงอาศัย⁴ อาภิมลุ่มคือเครื่องลุ่มอันได้แก่กามคุณ 5 หรือ
เรียกว่ากามลุ่ม⁵ กามลุ่มนี้เรียกว่าเป็นมิลลุ่ม (ลุ่มเลอะเทอะหรือลุ่มหมักหมม) และ
เป็นสิ่งที่ทุกข์ มีความอึดอัดขัดข้องคับแค้นและเร่าร้อน⁶ แต่ที่ปุถุชนพากันเห็นว่าเป็นความ
ลุ่มก็เพราะเกิดความพอใจในกามคุณ 5 ความพอใจซึ่งบังความทุกข์ไว้ชั่วขณะหนึ่ง โดย
แบ่งความหวงแหน ห่วงใย วิตกกังวลไว้ข้างใน เมื่อเหตุการณ์ผันแปรไป ไม่ได้ตั้งความ

1
ม.ญ. 12/498/444.

2
พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 46.

3
ธ.อ. 2/69 อังใน ลุ่มลุ่ม อ่อนค้อม, "ทรงคณะเรื่องความลุ่ม
ในพุทธปรัชญา" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า ๑6.

4
พระราชวรมณี, พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 46.

5
พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 541.

6
ม.ญ. 14/659/364 ; 667/368.

ปรารถนา ความพอใจก็จะหายไป กลายเป็นความทุกข์เร่าร้อน คือวิปริตตามทุกข์ตา หรือ ความสุขที่กลายเป็นทุกข์ วิปริตตามทุกข์ตานี้เกิดได้ทั้งในกามภพ รูปภพและอรุภพ ในกามภพ คือในมนุษย์สัตว์นั้นเห็นกันอยู่โดยทั่วไป ส่วนในรูปภพและอรุภพนั้น ความทุกข์จะเกิดเมื่อ บุคคลผู้อยู่ในรูปภพและอรุภพเกิดความพึงช้าน ฌกจะเสื่อมลง เรียกว่าอาหาร หนักเป็นความทุกข์¹ จึงกล่าวได้ว่าล้ามีสุขนี้ไม่ใช่สุขแท้

2. อุปนิสัย อุปนิสัยแปลตามศัพท์ว่าเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ ความหมายของ อุปนิสัย 4 นัย² คือ 1. ชันธ 2. กิเลส 3. อภิสังขาร 4. กามคุณ 5. อุปนิสัยซึ่งหมายถึงความสุขที่เนื่องด้วยอุปนิสัย คือความสุขที่เกี่ยวข้องกับทั้ง 4 ข้อนี้ แต่ทั้ง 4 ข้อนี้ ล้วนเป็นองค์ประกอบของวิญญู 3 อันได้แก่กิเลส กรรมและวิบาก คือชันธ 5 อยู่ในกลุ่มวิบาก กิเลสกับกามคุณ 5 อยู่ในกลุ่มกิเลส เพราะกามคุณคือกามตัณหา ส่วน อภิสังขารอยู่ในกลุ่มกรรม เพราะอภิสังขารคือตัวเจตนาที่เป็นบุญ เป็นบาปและเป็น อเนญชา อันได้แก่มนกรรม แต่วิญญู 3 นี้เป็นวงล้อของชีวิตที่หมุนเวียนอยู่ในความ ทุกข์ดังได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ชันธ 5 กิเลส อภิสังขาร และกามคุณ 5 ล้วนประมวล ลงในความทุกข์ได้ทั้งสิ้น อุปนิสัยจึงมิใช่ความสุขแท้

3. เตฏฐิกสุข เตฏฐิกสุขได้แก่สุขในภุมิ 3 คือกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรุปาจรภูมิ ภูมิทั้ง 3 นี้อยู่ในกลุ่มวิบากของวิญญู 3 กามาวจรภูมิและรูปาวจรภูมิ เกิดจากกุกุศลกรรมอันได้แก่ปุณญธาภิสังขาร ส่วนอรุปาจรภูมิตเกิดจากกุกุศลกรรม อันได้แก่ อเนญธาภิสังขาร ดังนั้น ภูมิทั้ง 3 นี้จึงประมวลลงในความทุกข์แห่งวิญญู 3 นับเป็น ประเภทสังขารทุกข์ตา อันได้แก่ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้น และการสลายตัวแห่งเหตุ บัลลย จึงเป็นสภาพที่ก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันด้วยปัญญา เหตุนี้เตฏฐิกสุขจึงไม่ใช่ เป็นสุขที่แท้

¹ อัง. นวก. 23/238/383-396.

² อัง. ให. 1/38 อังใน สุตติรา อ่อนค้อม, "พรรคณะเรื่องความสุขใน พุทธปรัชญา", หน้า 36.

สำหรับโลกียลุ่มนี้ พระราชวรมณีได้แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือการลุ่มและ
 ฌานลุ่ม¹ การลุ่มได้แก่ลุ่มที่เนื่องด้วยกาม ส่วนฌานลุ่มได้แก่ลุ่มที่เนื่องด้วยรูปฌาน
 อรูปฌานหรือสมาบัติ 8 ซึ่งล้วนรวมอยู่ในลุ่มลุ่ม : อรูปลุ่มและเตภูมิกลุ่มทั้งสิ้น

จากเหตุผลข้างต้นนี้ จึงกล่าวได้ว่า โลกียลุ่มเป็นลุ่มที่ยังมีความทุกข์ปนอยู่ ฆาโ
 ความลุ่มที่แท้จริง

ข. โลกุตตรลุ่ม

โลกุตตรลุ่ม คือลุ่มที่เนื่องด้วยโลกุตตรธรรม หมายถึงความลุ่มที่สูงกว่าโลกียลุ่ม
 และโลกียภูมิทั้ง 3 ข้างต้น เป็นสภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด จึงเป็นภาวะที่สมบูรณ์
 พร้อม ไม่ต้องอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง ภาวะเช่นนี้เรียกว่าอรูปวิเวก อันหมายถึงนิพพาน²
 อรูปวิเวกได้แก่ความสงบอรูป อันมีภาวะสงบระงับสังขารทั้งปวง คือปราศจากกิเลส ันธ์
 และอกิสังขาร เหตุนี้โลกุตตรลุ่มหรือที่เรียกนิพพานลุ่ม จึงไม่มีอรูปและไม่ไยสังขาร -
 ทุกขตา นั่นคือไม่เป็นความทุกข์ แต่ที่เรียกลุ่มก็เพราะเรียกตามแบบโลกียนัย ถ้าเรียก
 ตามปรมาตถนัยแล้ว นิพพานเป็นภาวะที่สิ้นกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง หรือภาวะที่ปราศจาก
 ตัณหา³ ดังนั้น นิพพานจึงไม่เป็นทั้งทุกข์และไม่เป็นทั้งลุ่ม ส่วนลุ่มในนิโรธสมาบัติที่เรียก
 ว่าสัญญาเวทิตตนิโรธสมาบัติลุ่มนั้น เป็นประเภทเดียวกับนิพพานลุ่ม⁴ เพราะปราศจาก
 เวทนาเช่นเดียวกัน

¹ พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 531.

² พระราชวรมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

³ พระราชวรมณี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

⁴ วิสุทธิ. 3/ฉบับ. 288.

กล่าวโดยสรุปได้ว่า เมื่อมองจากผู้ไม่เห็นเพลิงทุกข์ในความลุ่มแบบโลกียะ โลกุตตรลุ่มก็ต่อจุดมุ่งหมายที่ต้องการเป็นความลุ่มที่แท้จริง แต่สำหรับตัวนิพพานเองไม่เป็น ทั้งลุ่มและทุกข์ ผู้บรรลุนิพพานก็ไม่มีทั้งลุ่มและทุกข์อย่างโลกียะ นั่นคือความลุ่มที่สมบูรณ์ ซึ่งมีพุทธภาษิตว่า "นิพพาน ปรมฺ ลุ่ม นิพพานเป็นลุ่มอย่างยิ่ง"¹

สรุปเรื่องมนุษย์กับการเวียนว่ายตายเกิด

ชีวิตมนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลายวนเวียนอยู่ในภวจักรตามหลักปฏิจลลุ่มบพาท คือ มีเหตุปัจจัยที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ภวจักรนี้กล่าวโดยย่อได้แก่วิญญะ 3 คือการวนของ ปัจจัย 3 กลุ่ม ได้แก่กิเลส กรรม วิบาก กลุ่มกิเลสได้แก่ อริยชา ตัณหา อุปาทาน อันเป็นปัจจัยให้ทำกรรม กลุ่มกรรมได้แก่ สังขารและกรรมภพ อันเป็นปัจจัยให้เกิด วิบากหรือผลของกรรม กลุ่มวิบากนี้ได้แก่วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ถ้ามองในแง่ทุกข์ก็คือ ชาติ ชรามณะ วิญญะ 3 นี้หมุนไปไม่หยุดตราบิตที่ยังมีอริยชาและ ตัณหา ชีวิตในวิญญะมีทั้งลุ่มและทุกข์ และที่เรียกว่าความลุ่มนั้นก็มิใช่ลุ่มแท้ มีความทุกข์ที่ถูกปกปิดไว้ด้วยความพอใจในกามคุณแฝงอยู่ เป็นความลุ่มจากอามิสคือเครื่องล่ออัน ได้แก่กามคุณ 5 มีลักษณะบีบคั้น กดดัน เพราะความเปลี่ยนแปลง สิ่งนับว่ามีความทุกข์ ปนอยู่

ภพภูมิต่าง ๆ เป็นผลมาจากการทำกุศลกรรมและอกุศลกรรม นับอยู่ในกลุ่มวิบาก การที่สัตว์วนเวียนอยู่ในสังสารวิญญ ก็คือเวียนตายเวียนเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ในรูป ของวิญญะ 3 ชีวิตในสังสารวิญญนั้นแท้จริงเป็นการวนเวียนอยู่ในความทุกข์ทั้งสิ้น มิได้มีความลุ่มที่แท้จริงตามที่เข้าใจกันอยู่นั้นแต่ประการใด

¹ช.ร. 25/25/35.